

Balogh Csaba

Kolozsvár

Kús földje és kúsiták az Ószövetségben*

The Land of Kush and the Kushites in the Old Testament.

Abstract

The geographical term Kush appears relatively often in the Old Testament. While this term may occasionally also refer to territories in the south-eastern neighbourhood of Judah (Num 12; 2 Chr 14; 21) or in Mesopotamia (Gen 10:8-12), Kush appears most often as a designation of a region south of Egypt, stretching as far as the highlands of central Africa. The first part of the present study discusses briefly the biblical passages dealing with non-African Kush (§1), the portrayal of African Kush in the ancient Near Eastern sources (§2), as well as the most important developments of the Kushite history during the 8-7th centuries and their impact on the Asian neighbours (§3). The second part of the article surveys some key references to Kush in the Old Testament under three categories: geography and ethnicity, historical allusions and theological images relating to this African country.

Keywords: Kush, Seba, Ethiopia, Africa, Midian, universalism, ethnicity, Isa 18, Isa 20.

Az ószövetségi Izráel számára Egyiptom volt az az afrikai ország, amellyel JHVH választott népének történelme hosszú időn át a legszorosabb értelemben összeszövődött. De egyiptomi közvetítéssel Izráel az afrikai térség több más népcsoportjával is igen közeli kapcsolatba került. A bibliai szerzők Egyiptom mellett leggyakrabban annak déli szomszédját, Kús földjét emlegetik. Kús földje és népe a maga etnikai és földrajzi sajátosságaival belső Afrika egzotikus világát jelképezte a Kánaán térségében élő emberek számára. Ez a tanulmány azokat az ószövetségi szövegeket vizsgálja meg, ahol a „Kús/kúsita” kifejezés előfordul, figyelmet szentelve a földrajzi név és az etnikumjelző tágabb ókori keleti kontextusának is.

A „Kús” (כּוּשׁ) név, illetve ennek származtatott formája, a „kúsita” (כוּשִׁי) etnikumjelző, 52 versben összesen 57-szer jelenik meg az Ószövetségben.¹ A modern

* Ennek a tanulmánynak egy korábbi, rövidebb változata a Doktorok Kollégiuma Ószövetségi Szekciójának ülésén hangzott el Pápán, 2010. augusztus 26-án. Az alábbiakban a következő rövidítéseket használtam: *ABC* – Grayson, A. K.: *Assyrian and Babylonian Chronicles*. J. J. Augustin, Locust Valley, 1975; *BIWA* – Borger, R.: *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals*. Harrassowitz, Wiesbaden 1996; *FHN* – T. Eide et al. (szerk.): *Fontes Historiae Nubiorum*. 1. köt. University of Bergen, Bergen 1994; *LAKA* – Borger, R.: *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien*. Archiv für Orientforschung, 9. Osnabrück 1967; *COS* – Hallo, W. H. (szerk.): *The Context of Scripture: Monumental Inscriptions from the Biblical World*. 2. köt. Brill, Leiden 2000.

¹ 1Móz 2,13; 10,6–8; 4Móz 12,1; 2Sám 18,21–23.31–32; 2Kir 19,9; 1Krón 1,8–10; 2Krón 12,3; 14,8.11–12; 16,8; 21,16; Eszt 1,1; 8,9; Jób 28,19; Zsolt 68,32; 87,4; Ézs 11,11; 18,1; 20,3–6; 37,9; 43,3; 45,14; Jer 13,23; 36,14; 38,7.10.12; 39,16; 46,9; Ez 29,10; 30,4–5.9; 38,5; Dán 11,43; Ám 9,7; Náh 3,9; Zof 2,12; 3,10. Zof 1,1-ben is megjelenik a כּוּשִׁי kifejezés, mégpedig úgy, mint személynév. Sadler elképzelhetőnek tartja, hogy a név az etnikummal is kapcsolatba hozható, azaz Zofóniás ősei kúsiták lehettek. Vö. Sadler, R. S.: *Can a Cushite Change His Skin: An Examination of Race, Ethnicity, and Othering in*

bibliafordítások a görög (és latin) fordítások hatására Kúst gyakran Etiópiának fordítják, vagy következetesség nélkül felváltva használják mindkét terminust. Bár כוש legtöbb esetben egy Egyiptomtól délre elterülő afrikai régiót jelöl, van néhány olyan hely is, ahol az nagy valószínűség szerint nem az afrikai kontinensre utal. A bibliai szövegek elemzői a vonatkozó textusok értelmezésében nem minden esetben jutottak egyező eredményre. Éppen ezért érdemes ezeket a szövegeket ismételtelen alaposabban is szemügyre venni. Mielőtt rátérnék az afrikai kúsitákra, ezekről a referenciákról lesz szó.

1. Kús és kúsiták az afrikai térségen kívül

4Móz 12,1

4Móz 12 Mózes és testvérei, Mirjám és Áron konfliktusának a történetét meséli el. A testvérek azt kifogásolják, hogy Mózes kúsita asszonyt vett feleségül. Az itt megjelenő אִשָּׁה כְּנַעֲנִית kifejezést a Septuaginta „etiópiai asszony”-nak fordítja (τῆς γυναικὸς τῆς Αἰθιοπίσσης). Ezt a hagyományt a Vulgatában, illetve több késői kommentárban is megtaláljuk.² A 4Móz 12,1 elbeszélése körül, Mózes kúsita felesége vonatkozásában több legenda szövődött az ókorban. Josephus Flavius szerint az egyiptomi hódító csapatokat vezető Mózes egyik afrikai útja alkalmával ismeri meg és veszi feleségül Meroé országa (a Nílus felső folyásánál) királyának fekete lányát, Tharbiszt (*Ant.* ii. 10/§§251–253). Avigdor Shinan tanulmánya arra enged következtetni, hogy a Josephusnál fennmaradt legenda a Kr. e. egyiptomi hellenista zsidóság szellemi terméke, amely mögött nem kell több historikus elemet föltételezni, mint amennyit az ugyancsak egyiptomi eredetű József és Aszeneth novellában találunk.³ A

the Hebrew Bible. Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 425. Continuum, London 2005, 63–70., 77. Azonban tekintettel arra, hogy a כוש נשי név gyakori személynév volt Izráelben is (pl. Egyiptom és Asszíría mellett; ld. lentebb), ez az utalás semmi indokot nem szolgáltat arra, hogy Zofóniás kúsita származásáról beszéljünk. Zofóniás Kúsi nevű édesapja felmenői között mind tipikusan júdai nevekkal találkozunk, ami inkább arra utal, hogy itt valóban egy ízig-vérig júdai prófétáról van szó.

² Vö. Hays, J. D.: The Cushites: A Black Nation in Ancient History. In: *Bibliotheca Sacra* 153 (1996), 397–401.; uó: A Biblical Perspective on Interracial Marriage. In: *Criswell Theological Review* n.s. 6 (2009), 13–19.; Cross, F. M.: *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Harvard University Press, Harvard 1973, 204.; Williams, J.: And She Became ‘Snow White’: Numbers 12:1–16. In: *Old Testament Essays* 15 (2002), 259–268. Bár nem egészen egyértelmű az elemzése, úgy tűnik, hogy ezt az álláspontot képviseli Sadler is (Sadler: *Cushite*, 39.). További hasonló véleményekhez lásd Yamauchi, E.: *Africa and the Bible*. Baker, Grand Rapids 2004, 36–37. referenciáit.

³ Shinan, A.: Moses and the Ethiopian Woman: Sources of a Story in *The Chronicles of Moses*. In: J. Heinemann et al. (szerk.): *Studies in Hebrew Narrative Art through the Ages*. Scripta Hierosolymitana 27. Magnes Press, Jerusalem 1978, 66–78. Vö. Rajak, T.: Moses in Ethiopia: Legend and Literature. In: *Journal of Jewish Studies* 29 (1978), 111–122.; Balfour, M.: Moses and the Princess: Josephus’ ‘Antiquitates Judaicae’ and the Chansons de geste. In: *Medium Aevum* 64 (1995), 1–16. A Josephusnál megörökített hagyomány gyökerei részben már a Kr. e. 2. századi Artapanusnál, a hellenista zsidó történetírónál is föllelhetők. Shinan ugyanezt a tradíciót véli felfedezni a Pseudo-Jonatan Targumban (amely 4Móz 12,1-ben Kús királynőjéről beszél, מלכחא כוש), illetve két középkori zsidó krónikában is (Mózes Krónikái és a Jásár könyve). Shinan véleménye itt azonban csak részben elfogadható. A Jásár könyve (Széfer Hajjasát) a Mózes kúsita asszonnyal való kapcsolatát Mózes fáraó előli menekülésével hozza összefüggésbe (2Móz 2,15), és nem valamiféle hivatalos egyiptomi megbízással. A legenda szerint éppen háború zajlik Kús és két szövetséges társ, Szíría és Kelet fiai között. Mózes ekkor érkezik Kús királyához és segít neki legyőzni a szírí-

korai zsidó szövegértelmezés is általában azon az állásponton van, hogy a 4Móz 12,1-ben megjelenő kúsita asszony és az előkelő midiánita családból származó Cippora között szoros összefüggés, illetve azonosság áll fenn.⁴ A modern bibliamagyarázók többsége is ezt tekinti ma a legvalószínűbbnek.⁵ A midiánita és kúsita közötti azonossághoz kézenfekvő példát hoz Hab 3,7 himnusza, amely parallelizmusban használja a כּוּשׁוֹן és מִדְיָן neveket.⁶ Ennek értelmében a כּוּשׁוֹן, illetve rövidített formában כּוּשׁ, egy, a **Sínai-félszigeten** élő nomád népcsoportot jelöl. Nemcsak a bibliai szövegekből következtethetünk erre a népcsoportra, hanem ebbe az irányba mutatnak azok az egyiptomi szövegek is, amelyek Kánaán déli, délkeleti szomszédjai között egy *Kwšw* nevű lakosságot is számon tartanak.⁷ A nomád törzsi életforma, a bibliai szövegahagyomány sokrétűsége, illetve a Júdától délre eső vidék komplex bibliai demográfiai adatait szem előtt tartva lehetetlen vállalkozás lenne כּוּשׁוֹן törzsének pontosabb azonosítása.⁸

aiakat és Kelet fiait. A kúsita király halála után Mózes megkapja a király feleségét, de nem érinti őt. 14 év után ajándékokkal elhagyja az országot és feleségét és Midiánba távozik. Bár a Krónika bizonyára felhasználta a Josephusnál is megtalálható hellenista hagyományt Mózes afrikai hadjáratáról és házasságáról, a középkori történet szorosan kötődik 2Móz 2-höz. Véleményem szerint itt כּוּשׁ már nem az afrikai Kúst jelenti, mint azt Shinan értelmezi, hanem egy ázsiai népet, amelynek földrajzi lokációját valahol a 2Móz 2,15-ben megjelölt Midián földje környékén kell keresnünk (lásd lentebb). A középkori Mózes krónikájának egy korábbi verzióját rövidített formában közli a 4Móz 12,1 Pseudo-Jonatan Targuma. Mózes kúsita asszonnyal (királynővel!) kötött házasságát ez a szöveg is Mózes fáraó előli menekülésével hozza kapcsolatba (2Móz 2,15). A כּוּשׁ valószínűleg itt sem az Egyiptomtól délre elterülő országot jelenti.

A 4Móz 12,1-ben szereplő כּוּשִׁיָה szót a palesztinai zsidó hagyomány nagy része a fentiekől eltérő módon értelmezi. Az Onqelos Targum „szép asszonyról” (אוֹתָהָא שְׂפִירָהָא) beszél, amelynek hátterében egy, a Neofiti Targumban, a Fragmentáris Targumokban (P, V, N, L), a Szifré-midrásban és a Babiloni Talmudban fennmaradt értelmezés áll. A parafrázisszerű fordítások és értelmezések mindegyike azonosítja a kúsita asszonyt Cipporával, Mózes 2Móz 2,21-ből ismert midiánita feleségével. A כּוּשִׁיָה ugyan afrikai kúsitát jelent, de ez a hagyomány ezt úgy értelmezi, hogy ahogyan a kúsita asszony bőre különbözött, úgy Cippora szépsége is külön volt minden testvérénél (Szifré, בהעלתיך xcix; b. Móéd Qátán 16b. (J. Neuser fordításában 3:2 II. 31). A Babiloni Talmud és a Fragmentáris Targumok (P) ugyanígy értelmezik a כּוּשׁ kifejezést Jer 38,7-ben és Ám 7,9-ben is.

⁴ A 4Móz 12,1-hez írt magyarázatában már Augustinus is azonosnak tekinti a midiánita, etióp és szercecsen neveket. Vö. Augustinus: *Quaestiones in Heptateuchum*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 18/2. Bécs 1895, XXVIII, ii, 331.

⁵ Haak, R. D.: ‘Cush’ in Zephaniah. In: S. W. Holloway és L. K. Handy (szerk.): *The Pitcher is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*. Sheffield Academic Press, Sheffield 1995, 238–251.; Goldenberg, D. M.: *The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam*. Princeton University Press, Princeton 2003, 26–29.

⁶ A LXX és a Vulgata כּוּשׁוֹן-t itt is Etiópiának fordítja. A מִדְיָן/כּוּשׁוֹן párhuzam a 4Móz 24,17-beli מוֹאָב/בְּנֵי־שֵׁת/שֵׁת/מוֹאָב párhuzamra emlékeztet. Vö. még Énekek 1,5.

⁷ Posener, G.: *Princes et pays d’Asie et de Nubie*. Bruxelles 1940, 88–89. Ahituv, S.: *Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents*. Magnes Press, Jerusalem 1987, 85., amellet érvel, hogy כּוּשׁוֹן nem más, mint מִדְיָן régebbi neve.

⁸ A bibliai történetek Júda déli szomszédjai között több népcsoportot is említenek: midiániták, amálekíták, kéniták, meúniák, edomiták, és azoknak alcsoportjai. Mindenképpen meg kell itt jegyezni, hogy fizionómiai szempontból nem volt lényeges különbség a déli törzsek (Kusán) és Izráel között. Így a 4Móz 12-ben a kúsita asszony bőrszíne és Mirjám bőrszíne között algha kell bármiféle összefüggést is keresnünk (szemben a 2. lágjegyzetben fölsorolt szerzők szemléletével).

2Kronikák 14,8.11–12

4Móz 12-nél már jóval vitatottabb viszont a 2Kron 14,8.11–12-ben található referencia. Ászá király seregét egy Zerah nevű kúsita támadta meg megszámlálhatatlan hadsereggel és harci szekerekkel. A LXX és a Vulgata itt is etióp (azaz afrikai) Zerahról beszél, és ezt követi a legtöbb modern fordítás és kommentár is.⁹ A „**זֶרַח הַכּוּשִׁי**”, „a kúsita Zerah” afrikaiként való azonosítása azonban történelmi és exegetikai problémákat vet föl. Ha el is tekintünk az elbeszélés nyilvánvalóan teológiai célzatosságától és hiperbolikus nyelvezetétől, akkor is el kell mondanunk, hogy jelenleg nincs semmiféle történelmi bizonyítékunk arra nézve, hogy Ászá király korában egy afrikai kúsita támadás érte volna Júda orszagát.¹⁰ Ha ennek az elbeszélésnek van valami történeti magva (az alábbiak értelmében ezt nem zárhatjuk ki), akkor valószínűbb azt feltételezni, hogy a „**כּוּשִׁי**” itt is egy, a Júda déli szomszédságában élő nomád törzset jelöl.¹¹ Ebbe az irányba mutat az a tény is, hogy a „kúsita” **זֶרַח** név a Júda déli szomszédjainál gyakran megjelenik. Külön figyelmet érdemel a név vonatkozásában az, hogy a 2Kron 14,8 a kúsita Zerahról, és nem Zerahról, a kúsita királyról beszél. Nem tartom kizártnak azt, hogy a párhuzamos referenciákhoz hasonlóan a **זֶרַח** név 2Kron 14,8-ban nem egy személynek, hanem Kús nagy törzsén belül egy kisebb nemzetségnek a neve (akár csak Izrael népén belül Júda vagy Efraim), amely Gérár vidékén lakott.¹² Mindenesetre, eléggé egyértelmű az, hogy itt egy nomád népcsoportról van szó, akiktől Ászá juhokat és tevéket zsákmányolt, illetve, akik nemcsak ideiglenesen tartózkodtak Júda déli részén, hanem ez volt az ő törzsi lakhelyük (vö. 14,13). Véleményem szerint ez ellentmond annak, hogy a „**כּוּשִׁי**” név itt bármilyen szempontból összefüggésbe hozható lenne az afrikai Kússal.¹³

Van azonban egy olyan részlet itt a szövegben, amely ennél az értelmezésnél problémát vethet föl. 2Kron 14,9 arról beszél, hogy az ellenség harci szekerekkel érkezik Ászá ellen. A harci szekér gondolata nehezen egyeztethető össze egy nomád nép harctechnikájával. Továbbá, 2Kron 16,8, ennek az eseménynek egy későbbi reflexiója, kúsitákat (**כּוּשִׁיִּים**) és líbiaiakat (**לִיבִיִּים**) említ Ászá ellenfeleiként. Azt jelentené ez, hogy 2Kron 14,8–14 kúsitáit mégiscsak afrikaiaknak kellene tekintenünk? Aligha. Hangsúlyoznunk kell, hogy bár a későbbi reflexió, 2Kron 16,8, líbiaiakat is említ, azok nem je-

⁹ Revideált Károli Biblia (1908), Magyar Bibliatársulat (1990), New Revised Standard Version, New American Standard Bible, Traduction Oecuménique. Vö. Sadler: *Cusbite*, 126–128.

¹⁰ Vö. Schipper, B. U.: *Israel und Ägypten in der Königszeit. Die kulturellen Kontakte von Salomo bis zum Fall Jerusalems*. Orbis Biblicus et Orientalis 170. Universitätsverlag Freiburg, Freiburg 1999, 133–139. Schipper rámutat arra, hogy az afrikai kúsita hadjárat historicitásának védelmezői többnyire olyan egyiptológusok, akik nem számolnak kellőképpen a Krónikák könyvének teológiai jellegével (*Israel*, 133., 108. jegyzet).

¹¹ Aharoni Y. et al.: *The Macmillan Bible Atlas*. Macmillan, New York 1993, 93.; Schipper: *Israel*, 138–139.

¹² A mondat szerkezetéhez vö. 2Móz 17,8 (**וַיִּבֵּא עִמְלֹק**); 4Móz 20,20 (**וַיִּצַא אֲדָוִם**). 1Móz 36,13 szerint **רְחֵל** Réhuel fia (vö. 2Móz 2,18!) és Edóm unokája volt, 1Móz 36,17 szerint egy egész nemzetség ősatya. Érdemes ez utóbbival összehasonlítani 4Móz 26,13-at, mely a **זֶרַח** nemzetségét (**בְּנֵי זֶרַח**) vö. **אֶלְוָה זֶרַח**, „Zerah nemzetsége”, 1Móz 36,17-ben) a déli Simeon törzsével hozza összefüggésbe, amely a Gérár vidékén (vö. 2Kron 14,12!), Sínai északi részén és a Szeir vidékén telepedett le (1Kron 4,24–43; olvasd **גֶּרַר** a **גֶּרַר** helyett; vö. LXX). A Biblia ezt a területet máshol az edomiták és amálekíták tulajdonának tartja (vö. 4Móz 13,29; 1Móz 36,12.16 szerint Amálek Edomhoz tartozott).

¹³ Van, aki úgy véli, hogy Zerah egy egyiptomi csapat kúsita hadvezére lehetett. Az a tény azonban, hogy a név sémi eredetű, illetve az, hogy egyáltalán semmi utalás nem történik itt egyiptomiakra, hanem csak kúsitákra, valószínűtlenül teszi ezt a feltételezést.

lennek meg a 2Krn 14 elbeszélésében. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a 2Krn 16,8 lovas csapatokról is beszél, akikről szintén nem olvasunk a 2Krn 14-ben. A líbiaiak és a lovas csapatok viszont megjelennek együtt a 2Krn 12,3-ban (ez az egyetlen olyan hely még a Krónikák könyvében, ahol a kúsiták neve megjelenik!). Elképzelhetőnek tartom, hogy a 2Krn 16,8-at ez a korábbi textus, 2Krn 12,3 befolyásolta, amely egy egyiptomi uralkodó Júda elleni támadását írja le. A két különböző textusban megjelenő כּוּשִׁים között elmosódott a különbség.

Esetleg az is elképzelhető, hogy a különböző események egybemosása a krónikás által felhasznált más történelmi források különböző adatszolgáltatásának szintetizálásával magyarázható. Egyiptomi krónikák beszélnek arról, hogy II. Oszorkon, a líbiai uralkodói dinasztiából származó egyiptomi király (kb. 872–837) egyik feliratán úgy tekint önmagára, mint akinek behódolt egész Szíró-Palesztina.¹⁴ Ennek a királynak az uralkodása rövid ideig egybeesik a júdai Ászá uralkodásával. Nem lehet tudni, hogy az egyiptomi uralkodó kijelentése mögött lehet-e konkrét hadműveletet feltételezni, vagy csupán sztereotip fogalmazásmódról van szó. Ha valóban Kánaán elleni konkrét hadjáratról van szó, akkor ez azt bizonyítaná, hogy a líbiai-egyiptomi hadsereg, amelyben gyakran szolgált afrikai kúsita zsoldosok is, valóban jelen volt Júda történelmében ebben az időszakban. Így a történelmi adatok után kutató késői krónikás ismerhette azt, hogy volt egy egyiptomi-líbiai-kúsita támadás Ászá király korából, illetve voltak olyan forrásai, amelyek egy déli nomád kúsita (nem egyiptomi) támadásról adtak hírt. A kései szerző számára a כּוּשִׁים név többértelműsége problémát jelenthetett a történelmi forrásokban megjelenő események azonosításakor, és ezért leírásában egybemosódott két teljesen különböző esemény, két hadművelet.

Ezt a képletet tovább bonyolítja az a tény, hogy a Krónikák által is ismert egyik hagyomány szerint a Júdatól délre fekvő területet olyan törzsek népesítették be, akik között 1Krn 4,40–41 a meúniaknak (מְעוּנִים) is számon tartja. A meúniakat a krónikás genealógia Micraimhoz és Kúshoz hasonlóan Hám leszármazottjainak tekinti.¹⁵ Ez az alaphelyzet a Júda déli szomszédjaiként élő kúsiták és az afrikai kúsiták azonosítása körül további bonyodalmat okozhatott.

A Nílustól keletre elterülő afrikai vidék és a Sínai-félsziget az ókori földrajzi és néprajzi szemléletben szoros kapcsolatban állt egymással. A választóvonal Afrika és Ázsia között nem a Vörös-tenger, hanem a Nílus volt. A Gázától délre levő נַחַל מְצָרִים¹⁶ volt Kánaán déli határa, az ettől délre levő terület pedig legtöbbször egyiptomi fennhatóság alatt állt. A Krónikáknál valamivel fiatalabb ide kapcsolódó hagyománnyal találkozunk a Zsolt 72,9 és 74,14 görög fordításaiban is. A héber צַיִים „pusztalakók” a Septuagintában Αἰθίοψ néven jelennek meg. A helléneknél az Αἰθίοψ adott esetben a

¹⁴ Breasted, J. H.: *Ancient Records of Egypt*. New York 1962 (repr.), §749.

¹⁵ A meúniakra utal még Bír 10,12, amely מְעוּנִים néven Amálek szomszédjaiként ismeri őket. 2Krn 26,7 együtt említi őket a filiszteusokkal és az arabiaikkal. Valószínűleg róluk van szó a 2Krn 20,1-ben is, ahol מְדַבְרֵי מְעוּנִים -t kell olvasnunk a מְדַבְרֵי מִצְרַיִם helyett. A III. Tukulti-apil-ésarra (bibliai Tiglat-pilézer) egyik föliratában Mu'unaya néven jelennek meg (*Summary Inscription* 8:22'; Tadmor, H.: *The Inscriptions of Tiglat-pileser III, King of Assyria*. Magnes Press, Jerusalem 1994), országukat pedig „Egyiptom lábainál” (*šapal māt Mušni*) lokalizálja az asszír írnok. A מְעוּנִים közeli rokonságban áll a 1Móz 10,13-ban Hám és Micraim fiaként ismert עַנְנָמִים-mal. Ld. továbbá Eph'al, I.: *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th–5th Centuries B. C.* Magnes Press, Jerusalem 1982, 91.

¹⁶ A נַחַל מְצָרִים azonos a Nahal Becorral. Vö. Na'aman, N.: *The Brook of Egypt and Assyrian Policy on the Border of Egypt*. In: *Tel Aviv* 6 (1979), 74–77.

Τρωγλοδῦτις szinonimája is lehet.¹⁷ A Τρωγλοδῦτις a klasszikus irodalomban a Vörös-tenger környéki sivatagos vidék lakosait jelenti, egészen Eritréáig.¹⁸ A LXX értelmezésében a pusztalakók valószínűleg a Nílustól keletre levő pusztaságot jelentik, talán beleértve a Sínai-félszigetet is. Josephus (*Ant.* ii. 213) szerint Ábrahám Izsák fia Kánaánt örökölte, Ismáel Arábiát, a Keturától származó fiai pedig a Τρωγλοδῦτις térséget (vö. *Ant.* i. 239). Keturától származott Midián (vö. midiánita kús!) is, amely eszerint a Τρωγλοδῦτις régióhoz tartozik (*Ant.* ii. 259).

2Kronikák 21,16

A 2Krón 21,16 ismételten egy olyan perikópa, ahol a כוש afrikai lokalizálása megkérdőjelezhető, annak ellenére, hogy a bibliafordítások és magyarázatok szinte kizárólag ezt az irányvonalat képviselik.¹⁹ A szöveg szerint „fölingerelte JHVH Jórám ellen a filiszteusokat és az arabokat, akik a kúsiták mellett (עַל-יַד כּוּשִׁים) laktak (?).” A szöveg ismét nem említ sem egyiptomiakat, sem líbiaiakat, így itt is kérdés, hogy az afrikai Kúsról van-e szó. Ebben az időben a távoli afrikai Kús még nem volt nagyhatalom. Kánaánban való megjelenését csakis Egyiptommal összefüggésben lehetne valószínűnek tartani. A héber עַל-יַד כּוּשִׁים kifejezés kétféleképpen értelmezhető. (a) Az עַל-יַד jelentheti azt, hogy „valaki vezetése/felügyelete alatt”,²⁰ amelynek értelmében a filiszteus és arab csapatok kúsita vezetéssel támadták meg Júdát. (b) Valószínűbb viszont az, hogy az עַל-יַד földrajzi specifikáció akar lenni („mellett”).²¹ A három törzs értelemszerűen Júda közeli szomszédja volt. Tehát 4Móz 12,1, 2Krón 14,8.11–12 és Hab 3,7-hez hasonlóan 2Krón 21,16 is nagy valószínűség szerint a Júdától délre, a Sínai-félszigeten élő, filiszteusokkal és arabokkal szomszédos kúsita törzsekről beszél.²²

1Mózes 10,8–12

A Júdától déli, illetve délkeleti irányban lokalizálható כוש mellett ez az elnevezés **mezopotámiai** kontextusban is előfordul. A 1Móz 10,8–12 Nimródot, a nagy vadászt, négy mezopotámiai város és négy asszír város építőjét is כוש leszármazottai között tartja számon.²³ Függetlenül attól, hogy irodalomkritikai szempontból az 1Móz

¹⁷ Vö. Sztrabón: *Geogr.* xvi 4:22.

¹⁸ Vö. Sziacíliai Diodórosz: *Bibliothéké* i 30:2–3. Többek között ide tartoztak az egyiptomiak által *mdj*-nak nevezett törzsek, amelyeket a Nílustól keletre lokalizálnak.

¹⁹ A LXX és a Vulgata „Etiópia” fordítását követi pl. Magyar Bibliatársulat (1990), New Revised Standard Version, Jewish Publication Society Tanakh 1917. Vö. Sadler: *Cushite*, 129–130.

²⁰ 1Sám 17,22; 1Kír 14,27; 2Kír 12,12; 1Krón 25,2; 2Krón 26,11.

²¹ Vö. Józ 15,46; 2Sám 15,2.

²² Haak a Zof 2,12-ben szereplő kúsitákat is Júda déli szomszédjainak tekinti (Haak: „Cush”, 238–251.), de nézőpontja valószínűtlen.

²³ A héber szövegből első olvasásra nem teljesen világos, hogy a másik négy Asszír város építője is Nimród volt-e, vagy pedig Assur, aki Sineár földjéről származott. A héber מִן־הָאֲרָץ הַהִוא יֵצֵא אֲשׁוּר frázis párhuzamaként számtalan olyan példát találunk, ahol a יֵצֵא igét egy személynév és nem egy helységnév követi (pl. 4Móz 20,20). Ennek értelmében az 1Móz 10,11–12-ben a cselekvő alany Assur lenne, aki a Sineár földjéről származott. De van néhány olyan példa is, ahol a יֵצֵא igét követő tulajdonnév helységnév (4Móz 34,4; Józ 15,11; 18,17; 19,13). Tekintettel arra, hogy 1Móz 10,10 a négy Sineár földjén levő városról azt tartja, hogy ez volt a Nimród birodalmának kezdete (רְאֵשִׁית מִמְּלִכְתּוֹ), valószínűbb, hogy a 11–12. versek a folytatást mesélik el, azaz Nimród és nem Assur cselekedeteiről szólnak. Egyébként is, Mík 5,5 Asszíria földjét Nimród földjeként azonosítja.

10,8-12-t egy későbbi betétnek tekintjük-e a Hám nemzetségtáblázatában, megállapíthatjuk, hogy a szerzők vagy szerkesztők Nimród és Kús között valamiféle összefüggést láttak. Nimród kettős (mezopotámiai és kúsita) kötődése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a bibliai szerző az afrikai kúsitákat a hasonlóan hangzó nevű mezopotámiai kasszitákkal akarta rokoni kapcsolatba hozni.²⁴ Az akkád nyelvű források (beleértve a Tell El-Amarna-i szövegeket is) *Kaššu*, a középbabiloni nyelven írt Nuzi-i szövegek *Kuššu(-he)* néven ismerik azt a népcsoportot, amely valamikor a Kr. e. 17. században foglalta el Mezopotámiát és négy évszázadon keresztül, kb. 1150-ig hatalma alatt tartotta azt.²⁵ Azt a feltételezést, miszerint az 1Móz 10,8–12 szerzője itt a כוש וקששון és *Kaššu* azonossága ürügyén illeszti be Nimród történetét, az is támogathatja, hogy a bibliai leírás a Nimród által épített négy várost Sineár földjén lokalizálja, amely név Ran Zadok szerint kasszita eredetű.²⁶

2. Az afrikai Kús a Biblián kívüli forrásokban

A Kr. u. 8. század után, amikor Egyiptom déli szomszédjai átveszik a fáraói trónt a Nílus völgye fölött (ld. alább), a bibliai referenciákban a Kús név kizárólag az afrikai kúsitákra vonatkozik. A tanulmány további része azokra a szövegekre összpontosít, amelyek erről a népről szólnak.

Az afrikai kontinensen Kús az Asszuántól (Szüéne) délre fekvő Nílus menti országot jelenti (vö. Ez 29,10). Az ókortudományban általában a Nílus első és ötödik kataraktái közötti területet tekintik a kúsiták országának, amely a 6. század után, a Meroéi Királyság idején fokozatosan délebbre vonul.²⁷ Valójában azonban a Kúsita birodalom déli határára nézve nincsenek pontos adataink. Ezt az információhiányt egyrészt azzal

²⁴ Vö. Sadler: *Cushite*, 27–32. Egy másik megoldást hoz Levin, Y.: Nimrod, the Mighty, King of Kish, King of Sumer and Akkad. In: *Vetus Testamentum* 52 (2002), 350–366., aki כוש וקששון-t a mezopotámiai Kis városával hozza összefüggésbe. Kis gyakran megjelenik az ősi (Kr. e. 3–2. évezred) királyságot tárgyaló eredetmondákban. A sumér királylista is ebből a városból származtatja a királyságot. Levin azonban nem ad meggyőző etimológiai magyarázatot arra, hogy a Kis és Kús hogyan kapcsolódhatott össze.

²⁵ A későbbi görög források Κοσσοιοι néven utalnak a kasszitákra. A kasszitákról részletesebben lásd Zadok, R.: Kassites. In: *Encyclopaedia Iranica Online*, 2005. július 20. (www.iranicaonline.org)

²⁶ Zadok, R.: The Origin of the Name Shinar. In: *Zeitschrift für Assyriologie*, 74 (1984), 240–244. Az 1Móz 10,8 mellett a kasszitákkal szokták összefüggésbe hozni 1Móz 2,14-et, illetve Bír 3,8-at. 1Móz 2,14-ben ez erősen valószínűtlen, mivelhogy az Éden egy részét minden bizonnyal Afrikában lokalizálja a bibliai szerző (vö. Sadler: *Cushite*, 23–25.). A Bír 3,8 valamivel bonyolultabb eset. Vannak, akik Bír 3,8-ban említett Kúsan-Risátaim nevében a כוש וקששון elemet etnikum-jelzőként értelmezik. A Bírák története szerint ez az Arám-Naharaimból származó király nyolc évig sanyargatta Izráelt. Tekintettel arra, hogy Arám-Naharaim az Eufrátesz középső folyásánál fekszik, egyes történészek valószínűtlennek tartják azt, hogy egy ilyen távoli király beleszólhatott volna Kánaán életébe. Az כוש וקששון formát ezért gyakran כוש וקששון-ra emendálják, כוש וקששון-t pedig a Júdától délre fekvő midiánita-kúsita vidékkel hozzák összefüggésbe (vö. Sadler: *Cushite*, 108–112.; így találjuk ezt a Szent István Társulat bibliafordításában is). Ez a változtatás azonban szövegkritikailag nem meggyőző és történelmileg pontatlan (Edóm nem azonos Kúsannal). (A kérdés részletes tárgyalásához vö. Malamet, A.: Cushan Rishathaim and the Decline of the Near East around 1200 B.C. In: *Journal of Near Eastern Studies* 13 [1954], 231–242.). Viszont az Amarnai levelek a mezopotámiai kasszitákat gyakran együtt emlegetik a *Nahrima* (ez a bibliai כוש וקששון akkád nyelvű párja) térségében élőkkel. Így, amennyiben a כוש וקששון névelem etnikumjelző lenne, a Risátaim egy kasszita uralkodóra utalna (vö. Bartlett, R.: Cushan-Rishathaim. In: *Anchor Bible Dictionary* [CD-ROM kiadás]). A név jelenlegi formáját tekintve azonban semmilyen okunk nincs azt feltételezni, hogy ez a כוש וקששון értelme. Lehet, hogy itt egyszerűen személynévről van szó.

²⁷ Goldenberg még ennél is visszafogottabb módon a 4. kataraktát tartja Kús déli határának a „bibliai korban” (Goldenberg: *Curse*, 17.).

magyarázhatjuk, hogy az ország déli részén sokkal kevesebb ásatást végeztek, mint északon. Másrészt a kúsita állam sajátos jellege lehetetlenné teszi a modern értelemben vett országhatárok megrajzolását. Az viszont tény, hogy a kúsita kultúra már a Kr. e. 8–7. századokban is jelen van messze túl az ötödik kataraktán is, pl. a Butana régióban, Meroé térségében (ez volt a későbbi Meroita királyság adminisztrációs központja).²⁸ Török László szerint Meroé városa, már a 8–7. századi 25. Kúsita Dinasztia idején fontos birodalmi központként működött.²⁹

A Kús mellett ezt az Egyiptomtól délre fekvő térséget gyakran Núbíának is nevezik.³⁰ Akárcsak Egyiptom esetében, a szakirodalomban itt is különbséget tesznek Alsó-Núbia (az elsőtől a második kataraktáig) és Felső-Núbia (a második kataraktától fölfelé) között. A klasszikus görög és latin irodalom gyakran az Etiópia nevet használja. Ezért a görög és latin bibliafordításoknak köszönhetően ez az elnevezés is gyakori a modern bibliafordításokban és a szakirodalomban.³¹ A jelenkori Etiópiával (Abesszínia) való összetévesztés elkerülése végett azonban jobb, ha mellőzzük a klasszikus irodalom terminológiáját.

Kús neve (Kš) legkorábban az egyiptomi szövegekben jelenik meg,³² de a név földrajzi konnotációja nem állandó. Bizonyos szövegekben Kš egész Alsó- és Felső-Núbiára vonatkozik, de van, amikor a név csupán egy kisebb térséget jelöl.³³

²⁸ Erre utal pl. a 7. századi kúsita fáraóról, Taharkáról készült, Meroéból származó bronz szoborcso. Föllelhetők itt továbbá a 8–7. századi fáraók által épített Amun templom romjai is. Ld. Török L.: *The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilisation*. Handbuch der Orientalistik, 1/31. Brill, Leiden 1997, 139., 157., 253–254. Meroé városa legalább a Kr. e. 8. század második felében uralkodó Piye fáraóval egyidős. Vö. O'Connor, D.: *Ancient Nubia: Egypt's Rival in Africa*. University of Pennsylvania, Pennsylvania 1993, 68–69.; uő: Meroë. In: *Oxford Encyclopaedia of Archaeology of the Near East*. 3. köt. 472.; Morkot, R.: *Black Pharaohs: Egypt's Nubian Rulers*. Rubicon, London 2000, 2., 5., 155., 204. Egy másik, 8. századi kúsita fáraó, Sabaka nevét tartalmazó tárgyakat találtak a Kék és Fehér Nílus térségében (Sennar és Gebel Moya). Vö. Leclant, J.: Schabaka. In: *Lexikon der Ägyptologie*. 5. köt. 500.; Morkot: *Black Pharaohs*, 7.

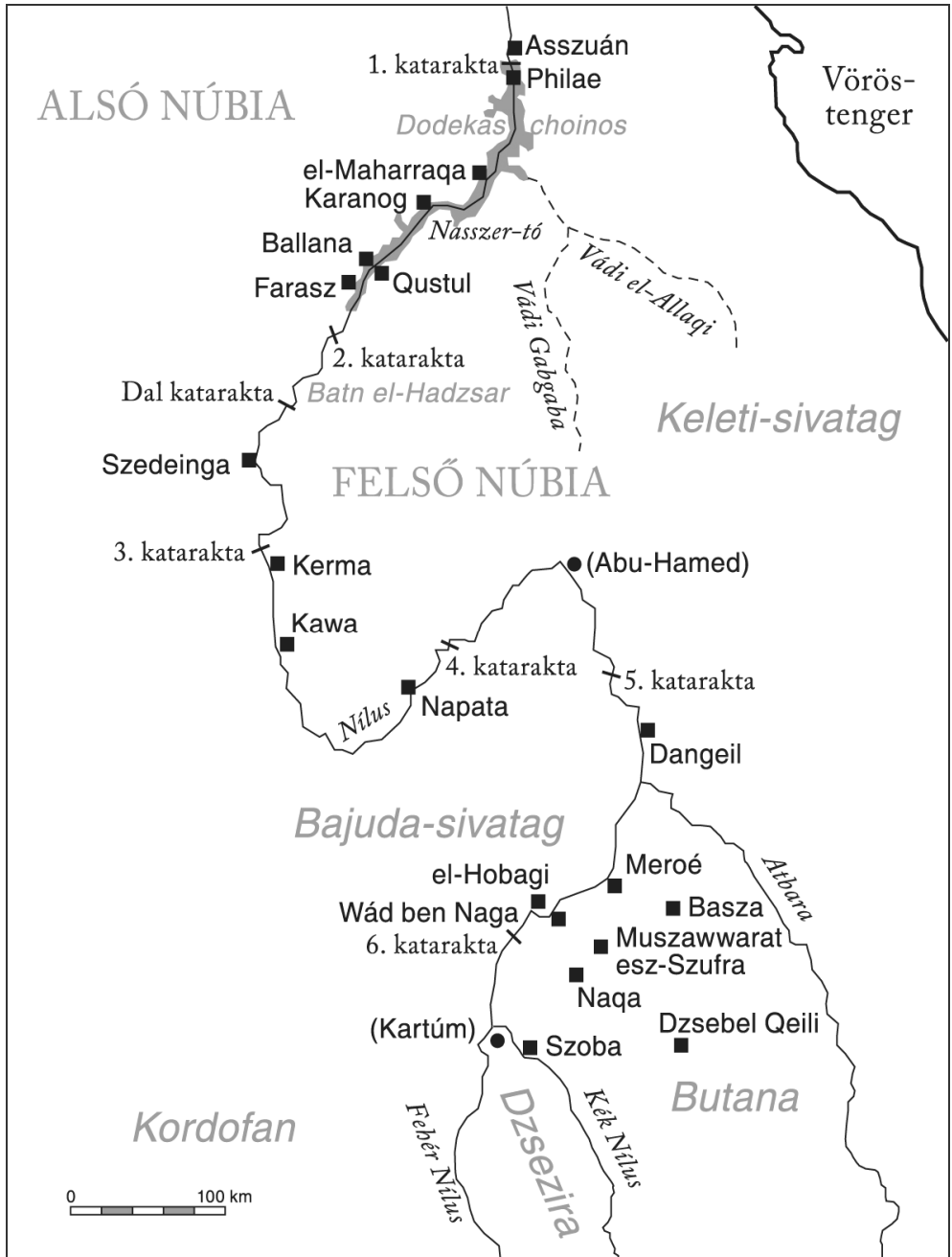
²⁹ Török: *Kush*, 129., 152., 232.

³⁰ A név etimológiája bizonytalan (vö. O'Connor: *Nubia*, xii.). Vannak, akik az egyiptomi *nwb*, 'arany' (kopt *noub*) kifejezéssel hozzák kapcsolatba, amely a feltételezés szerint a kúsita aranybányákra utalhatott. De az is elképzelhető, hogy Núbia neve a noubai népcsoport nevéből ered, amely Darfur és Kordofán környékén élt (vö. Sztrabón: *Geogr.* xvii 1:2; Morkot: *Black Pharaohs*, 2.).

³¹ A Magyar Bibliatársulat 1990-es fordítása következetlenül használja az Etiópia és Kús terminusokat.

³² A névnek különböző variációit ismerjük (Kšz, Kšs, Kšš, Kšj), de az Újbirodalom korában többnyire a Kš formával találkozunk. A démotikus szövegek Kš és Ykš néven, a meroitikus szövegek pedig Qes néven ismerik ezt a térséget. Vö. Zibelius, K.: *Afrikanische Orts- und Völkernamen in hieroglyphischen und hieratischen Texten*. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1972, 166–169.; Török: *Kush*, 1–2. A Kr. u. első századokban élő szerzők is Kasu néven nevezik a Nílus és Atbara környékén lakókat (ez volt a későbbi Meroéi Királyság területe). Vö. Pankhurst, R.: *The Ethiopian Borderlands: Essays in Ancient History from Ancient Times to the End of the 18th Century*. Red Sea Press, Lawrenceville 1997, 26–27.

³³ Zibelius: *Völkernamen*, 165–169. A Kš mellett az Egyiptomi szövegek a déli szomszéd területét más nevekkel is illetik. Legfontosabb ezek közül a Tš nhsj, „Déli Ország”, amely nemcsak kizárólag Kúsrá utalhat, hanem távolabbi országokra is, mint pl. a távolabbi délkeletre lokalizálható Punt. Lásd Gardiner, A. H.: *Ancient Egyptian Onomastica*. Oxford University Press, London 1947, 1. köt., 74.*; O'Connor: *Nubia*, 3. Kús földjének másik gyakori neve a Tš stj, „Íj-ország”.

1. ábra

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Kusita_Királyság)

Az ékirásos irodalom Kúsa vonatkozó sajátosan mezopotámiai eredetű neve a *Meluhha*. Akkád nyelvű szövegekben ez a név legkorábban nem Núbiára, hanem egy, a Perzsa öböltől keletre elterülő térségére, az Indus völgyére utal.³⁴ A jelentésátvitel az Indus völgyéről Afrikára nem meglepő az ókori földrajz- és néprajztudomány ismeretében. Az ókor térképén az Egyiptomtól délre fekvő vidék lakóit nemcsak a babilóniaiak, hanem a későbbi görögök is rokonoknak tartották.³⁵ A *Meluhha* nevet legkorábban a Tell El-Amarna-i levelek hozzák kapcsolatba Kússal.³⁶ Ám ugyanez a diplomáciai szöveggyűjtemény váltakozva használja az egyiptomi terminust is, és Núbiát *Kaši* vagy *Kaša* néven is emlegeti.³⁷

Az Újasszír kor szövegeiben *Meluhha* a Kr. e. 8 századtól kezdve jelenik meg és szinte kizárólag Kúsa vonatkozik.³⁸ A „*Magan és Meluhha*” névpáros, amely korábbi akkád szövegekben a Perzsa öböl nyugati és keleti térségére vonatkozott, a Kr. e. 7. században, Assur-ah-iddina (bibliai Esárhaddon) király korában már Egyiptomot és Kúst jelenti.³⁹ Az újasszír szövegek Egyiptom szomszédjára vonatkozó másik terminusa *Küsi*, amely valószínűleg északnyugati sémita közvetítéssel kerül be az asszír topográfiaiba,⁴⁰ legkorábban III. Tukulti-apil-ésarra szövegeiben jelenik meg.⁴¹ A bőségebb

³⁴ Az óakkád nyelvű szövegekben leggyakrabban a „*Magan és Meluhha*” kombinációban találkozunk ezzel a névvel. *Magan/Makan* egy Oman körüli régió neve a Perzsa öböl nyugati partján. *Meluhha* pedig valószínűleg a Perzsa öböl keleti részén az Indus völgyben lokalizálható. Vö. Parpola, A. és Parpola, S.: On the Relationship of the Sumerian Toponym *meluhha* and Sanskrit *mleccha*. In: *Studia Orientalia* 45 (1975), 205–238.; Potts, D.: The Road to Meluhha. In: *Journal of Near Eastern Studies* 41 (1982), 279–288.; Heimpel, W.: Das Untere Meer. In: *Zeitschrift für Assyriologie* 77 (1987), 22–91.; Liverani, M.: The Sargon Geography and the Late Assyrian Mensuration of the Earth. In: *State Archives of Assyria Bulletin* 13 (1999–2001), 70–71.

³⁵ Vö. Liverani: Sargon Geography, 71., 82.; Goldenberg: *Curse*, 211. Ebben az azonosításban minden bizonnyal nagy szerepet játszott a sötét bőrszín (vö. Agadé átka, 47. sor, amely az ázsiai *Meluhha* lakóinak sötét bőrét említi.)

³⁶ Vö. EA (El-Amarna) 70:19; 95:40; 108:67; 112:20; 117:81.91.93; 132:57; 133:17.

³⁷ EA 49:20; 127:22.36; 131:13; 133:17; 287:33.72.74. Ld. továbbá Klengel, H.: Das Land Kusch in den Keilschrifttexten von Amarna. In: E. Endesfelder et al. (szerk.): *Ägypten und Kusch*. Studien zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 13. Akademie-Verlag, Berlin 1977, 227–232. A *Kaši* = *Meluhha* azonosítást egyrészt a kontextusok hasonlósága biztosítja (vö. EA 127:22.36 | EA 95:40; 108:67), másrészt egy EA 133:17-ben található glossza teszi valószínűvé, amelyben az írnok *Meluhha*-t *Kaši*-val azonosítja. A Tell El-Amarna-i levelek kettős terminológiájához ld. még *Mitanni/Nahrma*.

A *Kaši* nem tévesztendő össze a *Kaššu* névvel, amely a Tell El-Amarna-i szövegekben a kassziták földjére vonatkozik. EA 76:15; 104:20; 116:71 a kasszitákat együtt említi a *Mitanni*-val. Bizonytalan a *Kasi* EA 288:35–36-ben. A *Nahrma*-val (*Mitanni*) való párhuzam azt sugallja, hogy ez egy kasszitákra vonatkozó elírás lehet. Egy másik furcsa többes szám EA 131:13-ban jelenik meg: *awilū*(LÚ.MEŠ) *mātūi*(KUR.KUR) *Kaši*, „*Kaši* országainak emberei”. Elképzelhető, hogy a többes szám itt is elírás.

³⁸ Tágabb értelmű talán Assur-bán-apli A Prizma iii 100–104, amelyben *Meluhha* a király ellen lázadó egész világ déli féltékéjét jelképezi (Élám [kelet], Gutí [észak] és Amurru [nyugat] mellett).

³⁹ A *Meluhha* névvel már a 8. századi II. Sarru-kén (Szargón) asszír király Nagy Falfeliratában is találkozunk (Great Display Inscription 101–104.; 109–110.), illetve Szin-ahh-eribanál (bibliai Szanhérib) (Oriental Institute Prism ii 78–80.; Bull Inscription F 1 23–25.). Megjegyzendő azonban, hogy Sarru-kén és Szin-ahh-eriba szövegei soha nem használják a *Magan* nevet Egyiptomra. A 7. századi Assur-ah-iddina (bibliai Esárhaddon) szövegeiben is a „*Magan és Meluhha*” kifejezés standard formulává vált („*Magan és Meluhha* felé fordítottam arcomat”).

⁴⁰ Erre utal Assur-ah-iddina király egyik szövege (*LAKA* §76:6–11): „Tizedik hadjáratom alkalmával Assur [bátorított engem] (...) és figyelmemet *Magan és Meluhha* országai felé fordította (...), amelyet az emberek Kús és Egyiptom (*māt Küsi u māt Mušur*) néven neveznek (...)”

⁴¹ A Kr. e. 732-re datált Nimrud-i (Kalah/Kalhu) borlisták tartalmazzák a legkorábbi asszír referenciákat. Vö. Wilson, J. V. K.: *The Nimrud Wine Lists. A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in*

referencia azonban Assur-ah-iddina király korából származik, aki komolyabb politikai kapcsolatba kerül az Egyiptomban uralkodó kúsita dinasztiával. A „Kús földje” (*māt Kūsi*) elnevezés gyakran a Nílus menti országok jól ismert hármas felosztásában jelenik meg, főként Assur-ah-iddina királyi címei között, aki magát Alsó-Egyiptom (*māt Mušur*), Felső-Egyiptom (*māt Paturisi*) és Kús (*māt Kūsi*) urának tekintette.⁴²

A görög világ írói számára az Egyiptomtól délre fekvő terület neve Αἰθιοπία.⁴³ Az ország lakossága a görög szövegekben erősen idealizált formában jelenik meg, becsületes uralkodókkal és igazságukról híres emberekkel.⁴⁴ A mezopotámiaiakhoz hasonlóan a görögök is nyelvük és hajviseletük alapján két Etiópiáról beszéltek: a nyugati etiópokról Afrikában és a keleti etiópokról Ázsiában.⁴⁵ Az a tény, hogy ezek a szerzők sosem látogattak el Núbiába, kellőképpen magyarázza a leírások mesés elemeit.

Ákárcsak Egyiptomban, a núbiai területeken is a Nílus folyó mentén volt a legsűrűbb a lakosság. Azonban a Nílus völgyén túli sivatagos és felsivatagos vidéken is több törzsi (nomád) településről tudunk.⁴⁶ Etnikai szempontból az Egyiptomtól délre eső vidék rendkívül sokszínű képet mutat. Bár a régészeti ásatások hiányos adatszolgáltatása egyelőre nem sokat árul el az egyes népcsoportok identitásáról, az egyiptomi szövegek visszatérő módon említenek ilyen neveket, mint Medzsa (*mdʒ*), Wawat (*wʾwʾt*), Ircset (*irt*), Szecsu (*sʾtʾw*), Jam (*jmʾ* vagy *jʾm*), Irem (*irm*), Punt (*pwnt*), vagy egy másik térségre utalnak valahol a Taurus hegy környékén (Elat, M.: *The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt*. In: *Journal of the American Oriental Society* 98 [1978], 24–25.).

*the Eighth Century B. C. Cuneiform Texts from Nimrud 1. British School of Archaeology in Iraq, London 1972, 91., 93., 138. Az asszír lóállományra vonatkozó jelentések („Horse Reports”) is beszélnek kúsita (kusaya) lovakról. De ezek vagy Assur-ah-iddina idejéből valók (Dalley, S.: *Foreign Chariotry and Calvary in the Armies of Tiglath-pileser III and Sargon II*. In: *Iraq* 47 [1985], 43.; Onasch, H.-U.: *Die assyrischen Eroberungen Ägyptens. Ägypten und Altes Testament*, 27. Harrassowitz, Wiesbaden 1994, 13., 55. jegyzet), vagy egy másik térségre utalnak valahol a Taurus hegy környékén (Elat, M.: *The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt*. In: *Journal of the American Oriental Society* 98 [1978], 24–25.).*

⁴² Vö. cf. *LAKA* §8:5–7; §24:3; §44:4–5; §57:8; §65:16; §67:6.

⁴³ Hérodotosz: *Hist.* ii 29. Hérodotosz itt különbséget tesz a folyam menti etiópok és a nomád etiópok között. Ez utóbbi valószínűleg a bedzsákra (talán a medzsák utódai) utal. Az etióp név tulajdonképpen minden sötétbőrű délire vonatkozott. Vö. Onasch, C.: *Kush in der Sicht von Ägyptern und Griechen*. In: E. Endesfelder et al. (szerk.): *Ägypten und Kusch. Studien zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, 13. Akademie-Verlag, Berlin 1977, 334.

⁴⁴ Pietschmann, R.: *Aithiopia*. In: Pauly-Wissowa: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 1. köt., 1095–1096.; Onasch: *Kusch*, 334–335.

⁴⁵ Homérosz: *Odüsszeia* i 22–23.; Hérodotosz: *Hist.* vii 70.; vö. Josephus: *Ant.* i 135. Hérodotosz szerint Xerxész perzsa seregében az ázsiai etiópok egy indiai csoporttal együtt jelennek meg, hasonló ruházattal. Valószínű, hogy a fent említett akkád *Meluhha* és a görög Αἰθιοπία kifejezések hasonló értelműek.

⁴⁶ O'Connor: *Nubia*, xii.

⁴⁷ Gardiner: *Onomastica*; Zibelius: *Völkernamen*; Posener, G.: *L'or de Pount*. In: E. Endesfelder et al. (szerk.): *Ägypten und Kusch. Studien zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, 13. Akademie-Verlag, Berlin 1977, 339–341.; O'Connor, D.: *The Locations of Yam and Kush and Their Historical Implications*. In: *Journal of the American Research Center in Egypt* 23 (1986) 27–50.; Shaw, I.: *Egypt and the Outside World*. In: Idem (szerk.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2002, 308–323.

3. A Kúsita Királyság rövid története az ószövetségi korban

A történelem során Kánaán mellett a Nílus déli folyásánál elterülő Kús földje gyakran került az egyiptomi birodalmi külpolitika figyelmének a központjába. Ennek elsősorban gazdasági okai voltak. Alsó Núbia, a Nílus és a Vörös-tenger közötti rész volt az egyik legfontosabb ókori aranylőhely. Továbbá Núbia volt az a kapu, amelyen keresztül belső Afrika különféle egzotikus áruí eljutottak Egyiptomba.⁴⁸ A Kús korai történetére vonatkozó utalások is világossá teszik azt, hogy az egyiptomiak már az Archaikus korban fosztogató hadjáratokat szerveztek ezen a vidéken. Ezt követően, a 4. dinasztia korától (Kr. e. 3. évezred) Egyiptom és Kús között békés kapcsolatokról regélnek a krónikák. A Második Átmeneti Kor (Kr. e. 1650–1550) idején az alsó núbiaiak Egyiptom jelentős kereskedelmi partnereként és fontos katonai tényezőként jelennek meg.⁴⁹ Az Egyiptomi Újbirodalom (Kr. e. 1550–1070) idején azonban már rendszeresen olvassunk Kús elleni támadásokról. Kr. e. 1460 körül III. Thotmesz foglalja el a Nílus völgyét a 4. kataraktáig. Az általa alapított Napata város az egyiptomi adminisztráció legdélebbi központja lett.⁵⁰ Az Egyiptomi Királyság kiterjesztésével együtt elkezdődik a térség, főként a kúsita elit egyiptomizálása. De IV. Thotmesztől (1401–1390) kezdve a fáraóknak rendszeresen szembe kellett nézni kúsita lázadásokkal is. Az Újbirodalom vége fele, IX. Ramszesz (1125–1107) korától véglegesen meginog a fáraók Kús fölötti hatalma és egyre világosabbá válik az egyiptomi befolyás térvesztése. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a tengeri népekkel és a nyugati líbiaiakkal vívott csatákban Egyiptom ereje fokozatosan felmorzsolódik. A ramesszidák helyét átveszik a beszivárgó idegen líbiaiakból kikerülő fáraók (22–24. dinasztiák). Az egységes egyiptomi birodalom több kisebb királyságra bomlik, amelynek élén líbiai királyok és masvas-főkönök állnak.

Bár a Harmadik Átmeneti Korból a Kr. e. 8. század elejéig jóval csekélyebb mennyiségű történeti forrással rendelkezünk, a tudósok azt feltételezik, hogy az egyiptomi fennhatóság megszűnése Kús területén az adminisztratív és politikai infrastruktúra összeomlását vonta maga után, amelynek következtében Kús földje különböző, egymással rivalizáló etnikai csoportok uralma alá került.⁵¹ Ezt a harcot végül is a Napata melletti el-Kurru törzs nyerte meg, amelynek sikerült fennhatóságát kiterjeszteni a harmadik kataraktától egészen a Butana régióig.⁵²

Alara volt az első el-Kurru-i dinasztiából származó kúsita uralkodó, akit már királyi címmel illethetünk (a korábbi törzsfő helyett), akiről azonban nevén kívül vajmi keveset tudunk.⁵³ Alarát követte Kasta (kb. 760–747), aki a Kúsita királyság északi határát

⁴⁸ Adams, W. Y.: *The Kingdom and Civilisation of Kush in Northeast Africa*. In: J. M. Sasson (szerk.): *Civilizations of the Ancient Near East*, 1–4. köt., Scribner's and Sons, New York 1995, 778.; O'Connor: *Nubia*, 59.

⁴⁹ Bourriau, J.: *The Second Intermediate Period*. In: I. Shaw (szerk.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2000, 209.

⁵⁰ Török: *Kush*, 92–94.

⁵¹ Uo. 111. Másképpen vélekedik O'Connor: *Nubia*, 59., 61.

⁵² Morkot: *Black Pharaohs*, 154.; Török: *Kush*, 111–112., 127–128.

⁵³ De nem ő volt a dinasztia alapítója. Vö. Priese, K.-H.: *Der Beginn der kuschitischen Herrschaft in Ägypten*. In: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 98 (1970), 23.; Grimal, N.: *A History of Ancient Egypt*. Blackwell, Oxford 1992, 334.; Török: *Kush*, 124.; Jansen-Winkel, K.: Alara und Taharka: zur Geschichte des nubischen Königshauses. In: *Orientalia*, 72 (2003), 154–155.

tovább terjesztette Alsó Núbia felé, sőt talán Egyiptomba is.⁵⁴ Kasta utódai, Piye, Sabaka, Sabataka, Taharka és Tanutamon már Egyiptom urai is voltak és egyiptomi fáraói címet viseltek. Egyiptom történelmében ezek a királyok alkotják a 25., más néven Kúsita vagy Napatai Dinasztiát.

Piye (Py[β])⁵⁵ (748–717), Kasta utóda a napatai Amun templomban kapja meg az egyiptomi fáraói mintára szerkesztett ötelemes királyi címet. Az uralkodása harmadik évéből származó Homokkő-sztélé szerint ő Egyiptom törvényes uralkodója, aki maga állít és dönt alattvaló királyokat.⁵⁶ Bár uralma egész Alsó- és Felső-Egyiptomra is kiterjedt, úgy tűnik, hogy Piye elfogadta a Harmadik Átmeneti Kor elején, a Líbiai Dinasztiák korában kialakult egyiptomi politikai helyzetet, amely azt jelentette, hogy a Nílus menti országot különböző törzsfők és királyok osztották fel egymás között.

Piye uralmának következő 15 éve azonban homályban marad. Így azt sem tudjuk meg, hogy hogyan reagált az Asszír birodalom nyugati terjeszkedésére.⁵⁷ Kr. e. 734-ben III. Tukulti-apil-ésarra már Egyiptom határáig, Gázáig terjesztette ki befolyását. Gáza asszír hűbéres lett, és az asszír király az egyiptomi határ közelében pedig egy kereskedelmi központot, egy vámhivatalt (*bit kāri*) állított fel.⁵⁸ Ennek szomszédságában pedig egy arab szövetségest, Idibi'ilu-t nevezi ki „kapuőrnek” (*atūtu*) Egyiptommal átellenben (Summary Inscription 7:6; 13:16).⁵⁹

Kihasználva a mozgalmas nemzetközi politikai helyzet kínálta változásokat, Szaisz városának uralkodója, I. Tefnakt megpróbálja hatalmába keríteni Piye Egyiptomát. Felleletként 728-ban Piye egy nagyméretű egyiptomi hadjáratot szervez, amelyről híres Győzelmi-sztéléje tudósít.⁶⁰ Bár a lázadó királyt nem sikerül megbüntetni, Piye uralma mégis újra megerősítést nyer a térségben. A hadjárat után a fáraó visszatér Napatába,

⁵⁴ Egy Elefantinéből származó sztélé alapján ő „Alsó- és Felső-Egyiptom királya [...], Ré fia, a két ország királya.” Vö. Priesse: *Herrschaft*, 17., 21.; Jansen-Winkel: *Taharka*, 156–157.

⁵⁵ A neve írásában tapasztalható változatosság miatt ezt a királyt korábbi történelmi tanulmányok Piankhinak is nevezték. Vö. Leclant, J.: Pi(ankhi). In: *Lexikon der Ägyptologie*. 4. köt. 1047.; Kákosy: *Egyiptom*, 206.; Morkot: *Black Pharaohs*, 169.

⁵⁶ Pierce, R. H.: Sandstone Stela of Piye from the Temple of Amun at Napata. In: *FHN*, 8:57. Vö. továbbá Pierce, R. H.: Fragments of a stela of Piye (?). In: *FHN*, 10.

⁵⁷ Green Piyevel azonosítja azt a $\text{N}\overline{\text{I}}\overline{\text{D}}$ nevű királyt, akitől 2Kír 17,4 szerint Hósea, Izráel utolsó uralkodója katonai segítséget kért Asszíria ellen (Green, A. R. W.: *The Identity of King So of Egypt – An Alternative Interpretation*. In: *Journal of Near Eastern Studies* 52 (1993), 99–102.). Valószínűbb azonban az, hogy $\text{N}\overline{\text{I}}\overline{\text{D}}$ a Delta egyik keleti uralkodójára, talán IV. Oszorkonra utal. Vö. Schipper, B. U.: Wer war ‚Sō‘, König von Ägypten? (2 Kön 17,4)? In: *Biblische Notizen* 92 (1998), 71–84.; Kitchen, K. A.: Egyptian Interventions in the Levant in Iron Age II. In: W. G. Dever és S. Gitin (szerk.): *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors, from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*. Eisenbrauns, Winona Lake 2003, 126.; Balogh Csaba: *The Stele of Yhwb in Egypt: The Prophecies of Isaiah 18–20 concerning Egypt and Kush*. Theologische Universiteit, Kampen 2009, 56–59.

⁵⁸ Vö. Summary Inscription 4:8'–15'; 8:14'–19'; 9:rev. 13–16 (Tadmor: *Tiglath-pileser*, 140–141., 176–179., 188–189.). Később *kāru* néven utal erre a helyre II. Sarru-kén Khorsabad-i Annálesze is (17–18. sorok).

⁵⁹ Az asszír király néhány töredékes szövege arra enged következtetni, hogy még a Nílus-delta keleti részén uralkodó egyik kiskirály, V. Sosenk vagy IV. Oszorkon is ajándékot vitt az ázsiai uralkodónak. Vö. Kitchen, K. A.: *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B.C.)*. Aris & Phillips, Warminster 21986, 372–374.; Balogh: *Stele*, 52–54.

⁶⁰ A sztélé Kákosy László által készített magyar fordításához ld. Harmatta J. (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris, Budapest 2003, 68–79. Vö. még Grimal, N.: *La stèle triomphale de Pi(ankh) au Musée du Caire (JE 48862 et 47086–47089). Études sur la propagande royale égyptienne*. Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (IFAO) du Caire 105. IFAO, Caire 1981; Pierce, R. H.: Great Triumphal Stela of Piye, Year 21. In: *FHN*, 1:9; Lichtheim, M.: *The Victory Stela of King Piye (Piankhy)*. In: *COS* 2:7.

ahol élete végéig tartózkodik. Innen gyakorolja hatalmát egyiptomi vazallus királyai felett, akik ebből a sajátos politikai helyzetből kifolyólag jelentős szabadságot élvezhettek.

Noha az egyiptomi krónikák hallgatnak Piye külpolitikáját illetően, némely sejtésre okot adnak az asszír források. III. Tukulti-apil-ésarra és V. Sulmánu-asaridu után II. Sarru-kén (a bibliai Szargón) (722–705) király kerül AsszírIA trónjára. Saját királyi pozíciója konszolidálása után elsőrendű feladatnak tekinti azt, hogy a Birodalom legtávolabbi délkeleti térségeiben, Egyiptom határán visszaszerezze azt a hatalmat, amellyel egykor elődje, III. Tukulti-apil-ésarra rendelkezett. Ennek érdekében 720-ban a filiszteusok ellen vonul, hogy a partvidéki kereskedelmi útvonalat (beleértve a Tukulti-apil-ésarra által létrehozott vámházat is) újra saját kezében tudhassa. Sarru-kén király Dur-Sarrukén-i (Khorsabad) palotájának falán megőrzött domborművei egyértelműen arról tanúskodnak, hogy az Egyiptom és Kánaán déli határa mentén levő Raphia városának védelmében, sőt az észak-filiszteai Gibbeton város védelmében núbiai csapatok is részt vettek.⁶¹ Egyiptom korabeli politikai konstellációját figyelembe véve a kúsita jelenlét csakis Piye tudatos beavatkozásával magyarázható. Ezt erősítik meg a Szargón korabeli ékírásos dokumentumok is. A Khorszabadi Annálesz a lázadó Gáza elleni megtorló hadjárat leírásánál beszél egy bizonyos Re'e-ről, az egyiptomiak hadvezérééről (*turtannu*). Valószínű, hogy az egyiptomi csapatoknak ez a vezére azonos azzal a figurával, akit az egyik Khorszabadi dombormű *kúsita*ként ábrázol (5. terem 4. tábla).⁶²

Piye után, 717-ben Sabaka, Kasta fia és Piye testvére kerül a Nílus menti nagybirodalom élére.⁶³ Politikájában alapvető változást jelentett az a tény, hogy elődeitől eltérően ő nem Napatát választotta birodalma székhelyéül, hanem Memphiszt, az egykori fáraói birodalmi székhelyet. Ez a székhelymódosítás részben a belpolitikai helyzet, de főként a külpolitikai események alakulásával magyarázható. Sarru-kén Assur-prizmája arról tudósít, hogy 716-ban Silkanni (IV. Oszorkon; Kr. e. 730–715?) ajándékkal hódol az asszír király előtt. A Khorszabadi Annálesz pedig arról beszél, hogy 715-ben *Pir'u šar māt Mušri*,

⁶¹ Franklin, N.: The Room V Reliefs at Dur-Sharrukin and Sargon II's Western Campaigns. In: *Tel Aviv* 21 (1994), 264. 3. ábra, 265.; Reade, J. E.: Sargon's Campaigns of 720, 716, and 715 B.C.: Evidence from the Sculptures. In: *Journal of Near Eastern Studies* 35 (1976), 99–102.; Russell, J. M.: *The Writing on the Wall. Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*. Mesopotamian Civilizations 9. Eisenbrauns, Winona Lake 1999.

⁶² A kép feltehetőleg Sarru-kén királyt és találó riválisát, a kúsita-egyiptomi hadvezért ábrázolja. Sarru-kén szövegei mindenütt egyiptomiakról beszélnek, a kúsiták csak az ikonográfiában jelennek meg.

⁶³ Az oldalági uralkodói modellhez ld. Apelt, D.: Bemerkungen zur Thronfolge in der 25. Dynastie. In: *Meroptica* 12 (1990), 23–31.; Török: *Kush*, 168. Sabataka uralkodásának kezdete körül komoly vita alakult ki, miután Grant Frame közzétette II. Sarru-kén egyik Iráni falfeliratának (Tang-i Var-i felirat) szövegét (Frame, G.: The Inscription of Sargon II at Tang-i Var. In: *Orientalia* 68 [1999], 31–57.). Ennek alapján Dan'el Kahn amellett érvel, hogy a Sabaka fáraó uralkodása 707/706 körül véget ér, és ekkor lesz Sabataka az Egyiptomi-Kúsita birodalom fáraója. Ld. Kahn, D.: The Inscription of Sargon II at Tang-i Var and the Chronology of Dynasty 25. In: *Orientalia* 70 (2001), 1–18.; vö. Jansen-Winkel, K.: Alara und Taharka: zur Geschichte des nubischen Königshauses. In: *Orientalia* 72 (2003), 153., 23. jegyzet; Roberts, J. J. M.: Egypt, Assyria, and Isaiah, and the Ashdod Affair – A Review Article. In: A. G. Vaughn et al. (szerk.): *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Society of Biblical Literature, Atlanta 2003, 272. Az egyiptomi kronológiának ez a korrekciója azonban nem mentes a problémáktól. Egyelőre meggyőzőbbnek tűnik, ha Sabaka és utóda, Sabataka között néhány éves közös uralkodási időszakot (korégenziát) feltételezünk. Vö. Redford, D. B.: A Note on the Chronology of Dynasty 25 and the Inscription of Sargon II at Tang-i Var. In: *Orientalia* 68 (1999), 58–60.; Morkot: *Black Pharaohs*, 203–204.; Hoffmeier, J. K.: Egypt's Role in the Events of 701 BC in Jerusalem. In: A. G. Vaughn et al. (szerk.): *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Society of Biblical Literature, Atlanta 2003, 219–234., 227–229.; Balogh: *Stele*, 416–421.

azaz „Pir’u, Egyiptom királya” ajándékot hoz Asszíria királyának.⁶⁴ IV. Oszorkonnal elmentében, aki csupán a keleti Delta királya volt, *Pir’u* már minden bizonnyal a fáraót, Sabakát jelenti.⁶⁵ Ugyanez a *Pir’u* név ismételtelen megjelenik az Asdód lázadását (Kr. e. 711) elmesélő Ninive-prizmán.⁶⁶ *Pir’u*, Egyiptom királya volt az, akitől az Asszíria ellen lázadó Asdód szövetségeseivel együtt a segítséget várta (vö. Ézs 20). Asdód vezére, Jamani azonban hiába reménykedett a fáraó seregeinek támogatásában. Asszíria elfoglalta Asdódot, Jamani pedig elmenekült Felső-Egyiptomba.⁶⁷ Néhány év múlva Felső-Egyiptom *kúsita* királya, Sabataka (Sabaka utóda) innen deportálja őt Asszíriába.⁶⁸

Sabataka (703–690) valószínűleg néhány évi társuralkodás után (706–703), Kr. e. 703-ban lesz Egyiptom és Kús fáraója. Uralkodásának idejéről csekély mennyiségű egyiptomi dokumentum áll rendelkezésünkre. Uralkodása elején Taharkát teszi meg hadserege fővezérévé, mely pozíciót hagyományosan a koronaherceg töltötte be.⁶⁹ A Júda története szempontjából személye különösen a II. Sarru-kén halálát (705) követő időszakban válik jelentőssé.

Szidón, Askelón, Ekrón és Júda megpróbálja kihasználni az asszír királyváltás kínálta zűrzavaros világpolitikai helyzetet és föllázad. II. Sarru-kén utóda, Szin-ahhé-eriba (a bibliai Szanhéríb) király 701-ben egy megtorló hadjáratral válaszol. Erről az eseményről főként az irodalomkritikai és történeti szempontból rendkívül komplex elbeszélés, 2Kír 18–20 (vö. Ézs 36–39) tudósít. 2Kír 18,21 arra enged következtetni, hogy a lázadás során Ezékiás király egyiptomi segítségre számított. Szin-ahhé-eriba Kr. e. 701-es kánaáni hadjáratáról írt beszámolója szerint az asszírrelenes megmozdulásban jelentős egyiptomi támogatásra alapozott.⁷⁰ A megszámlálhatatlan gyalogos egyiptomi hadsereg mellett részt vettek az egyiptomi királyok (*šarrāni māt Muš(u)ri*), illetve a kúsita király (*šar māt Meluḥḥa*) íjásza, harci szekeresei és lovascsapatai. A végkimenetről az asszír szöveg annyit árul el, hogy Szin-ahhé-eriba egyiptomi hercegeket (*mar’u šarrāni Mušuraya*) és a harci szekerek vezetőit ejtette fogva. 2Kír 19,9 ezt azzal toldja meg, hogy egyik sereg vezérének Taharka királyt tekinti.⁷¹

⁶⁴ Vannak akik a két leírást ugyanarra az eseményre vezetik vissza, és az egyik referenciát pontatlannak tekintik. Vö. Kitchen: *Period*, 551–552.; Tadmor, H.: *The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study*. In: *Journal of Cuneiform Studies* 12 (1958), 35.; Fuchs, A.: *Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur*. State Archive of Assyria Studies 8. The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1998, 131.; Roberts: *Egypt*, 269., 279. Ez a nézőpont azonban vitatható.

⁶⁵ A fogalmazásmódhoz lásd a bibliai מִצְרַיִם מֶלֶךְ פִּרְעוֹנָה kifejezést (1Kír 3,1; 9,16; Ézs 36,6; Jer 46,17; Ez 29,2). Vö. Φερονς Hérodotosz: *Hist.* ii 111.

⁶⁶ Sm 2022, II’ és K 1668+ IV’ töredékek (vö. Fuchs: *Annalen*, 44–46., 72–74.).

⁶⁷ Sarru-kén Nagy falfelirata (Great Display Inscription; vö. XVI terem felirata és a Tang-i Var-i felirat is) az Egyiptom és Kús határvidékét nevezi meg a menekülés helyeként. A felirat 109–110 sorai pedig *māt Uriššu*-t említik, amely minden bizonnyal azonos a későbbi *māt Paturisi*-val (bibliai פְּתוּרַיִם), azaz Felső-Egyiptommal.

⁶⁸ Fontos megemlíteni itt azt, hogy az asszír feliratok a Jamanit átadó királyt már nem Egyiptom fáraójának, hanem Kús királyának nevezi (*šar māt Meluḥḥa*). Ez pedig azt sugallja, hogy ez a Felső-Egyiptomban (valószínűleg Tébában) levő király a memphiszi Sabaka fáraó, Egyiptom királya társuralkodója lehetett. A hatalommegosztásnak ez a modellje ismert az egyiptomi Újbirodalom idejéből is. Vö. Balogh: *Stele*, 416–421.

⁶⁹ Török: *Kusb*, 170.

⁷⁰ Szanhéríb beszámolójának Komoróczy Géza által készített magyar fordításához ld. Harmatta (szerk.): *Chrestomathia*, 182–183.

⁷¹ Az itt megjelenő מֶלֶךְ פִּרְעוֹנָה תַּרְחָקָה arra vezetett egyes kutatókat (vö. pl. John Bright), hogy egy második hadjáratot feltételezzenek, amelyet Taharka fáraóként vezetett Szin-ahhé-eriba ellen. Ennek

Valódi király Taharka csak Sabataka halála után lesz (690–664). A IV. Kawa sztélé szerint 20 éves volt, amikor Sabataka más hercegekkel együtt elhívta őt Egyiptomba. Szin-ahhé-eriba 701-es hadjáratát követően az asszírok másfél évtizedig békén hagyják Kánaánt. Szin-ahhé-eribát lekötik az ország keleti részének problémái. Ezzel együtt megnő a Kúsita birodalom befolyása a kánaáni térségben. Erre enged következtetni Taharka Karnaki felirata (16. sor), amely az egykor Kánaánból érkező adományok (*inw*) megszűnéséről beszél.⁷² Bleiber szerint az *inw* kifejezés egy olyan királynak járó adományt jelöl, amely által elismerik a király felsőbbrendűségét, anélkül, hogy az konkrétan vazallusi alárendelt viszonyt feltételezne.⁷³ Az asszír szövegek különösen Egyiptom (Kús) és Askelón, illetve Tírusz szoros kapcsolatáról beszélnek.

Assur-ah-iddina király röviddel uralomra jutása után Kr. e. 679-ben megjelenik Egyiptom határánál, Arzánál, de az első összecsapásra az Egyiptomi-Kúsita birodalommal csak 674-ben kerül sor. A Babiloni Krónika szerint ez az összetűzés Asszíria vereségével végződött (*ABC* 1 iii 16). Három évvel később azonban, 671-ben Assur-ah-iddinának sikerül az arabok segítségével legyőzni Taharka seregeit (*LAKA* §76). A Babiloni Krónika több véres csatáról számol be, amelynek végkimenetele Memphisz városának kifosztása és Taharka menekülése. Assur-ah-iddina maga nevezi ki Alsó-Egyiptom királyait és tisztviselőit. Saját szavai szerint „Kúst gyökerestől kitepte” Egyiptomból. Memphiszben pedig oltárt és emlékoszlopot állíttatott Assurnak, az ő Istenének.⁷⁴ Az asszír király az egyiptomiak előtt a szabadító szerepében tetszeleg, aki a már amúgy is cifra királyi címlistáját most már újabb elemekkel egészíthette ki: a világ négy szeglete fölötti uralmi jogot birtokolva, most ő lett „Alsó-Egyiptom, Felső-Egyiptom és Kús királya”.

Ahogy az asszír király elhagyta Alsó-Egyiptomot, Taharka valószínűleg nyomban megpróbálta visszafoglalni Memphiszt. Csak ez lehet a magyarázat arra, hogy 669-ben Assur-ah-iddina ismét Egyiptom felé veszi útját. Útközben azonban meghal, és így fiára, Assur-bán-aplira marad a feladat, hogy rendezze az ekkorra kialakult zavaros politikai helyzetet.

Assur-bán-apli 667-ben érkezik Egyiptomba.⁷⁵ Taharka seregei Egyiptom bejáratánál, Pelusiumnál vereséget szenvednek. Később elesik Memphisz is, Taharka pedig Thébába menekül, amelyet az asszíroknak ekkor még nem sikerül elfoglalni. Assur-bán-apli 667-es hadjáratának külön érdekessége az, hogy a kúsiták elleni háborúban egyiptomi vazallusai mellett fölvonultatja Asszíria 22 vazallus királyának seregeit is a

azonban semmi történelmi alapja nincs. A kutatók ma már sokkal inkább történelmi anakronizmusról beszélnek. A későbbi író az általa már királyként ismert Taharkát itt is királynak nevezi. Bár ezt a megoldást nem tartom lehetetlennek, a II. Sarru-kén asszír szövegeiből ismert „Egyiptom királya” (*šar māt Mušri*) (Sabaka) és „Kús királya” (*šar māt Meluḫḫa*) (Sabataka) közötti különbségtétel azt is lehetővé teszi, hogy Taharkát valóban egy kisebb rangú királynak tekintsük. Az Egyiptom-Kús királyságában ez a kettős uralkodási rendszer az egyiptomi Újbirodalom korából ismert szisztémára emlékeztet, amelyben a memphiszi fáraó Kús fölötti uralmát egy második király által gyakorolta. Ez utóbbi „a király fia (=alkirály) Kús földjén” (*s3 nswt n Kš*) címet viselte.

⁷² Pierce, R. H.: Taharqo, inscription in the peristyle court north of Pylon VI of the Amūn Temple in Karnak. In: *FHN*, 1.26.

⁷³ Bleiberg, E.: *The Official Gift in Ancient Egypt*. University of Oklahoma Press, Norman 1996, 114.

⁷⁴ Az eseményt részletesen elmeséli a Zencirli sztélé. Vö. *LAKA* §65:37–53; Spalinger, A.: Esarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt. In: *Orientalia* 43 (1974), 295–326.; Onasch: *Eroberungen*, 1:24. Ennek az eseménynek az emlékét őrzi Ézs 19,16–25 (vö. Balogh: *Stele*, 311–332., 355–359).

⁷⁵ A hadjáratot több történelmi felirat is őrzi, melyek közül legrégebbi az E Prizma. Vö. Onasch: *Eroberungen*, 1:94–97.; *BIWA*, 177–180., 210–212.

Földközi-tenger környékéről. A 22 vazallus király nevét tartalmazó listán az előkelő második helyet foglalja el Manassé, Júda királya.

Röviddel e hadjárat után azonban Assur-bán-apli egyik felirata szerint (E Prizma iv 29–46) három alsó-egyiptomi uralkodó, Nékó, Sarru-lu-dári és Paqruru szövetséget kötnek a kúsita Taharkával az asszírok elűzésére. Ez az Asszír-ellenes kezdeményezés azonban most sem jár sikerrel. Assur-bán-apli emberei elfogják a szövethöz királyok követeit, és a lázadást meghiúsítják. Az asszír király lecserél két lázadó vezért, Nékót azonban ravasz politikával újra megerősíti tisztségében úgy, hogy Egyiptom vazallus királyai között neki szánja a legkiváltságosabb trónt.

Taharka halála után Tanutamon (664–656) kerül a megcsontított Kúsita birodalom trónjára. Koronázásakor az orákulum azt ígérte neki, hogy az egész Nílus völgye teljes széltében és hosszában az övé lesz, és azt senkivel sem kell majd megosztania (ld. Álom-sztélé 5–6; *FHN* 1.29). Az isteni ígéret beteljesedni látszott akkor, amikor Tanutamon sikerrel visszafoglalta Memphiszt Nékótól, aki a csatában életét veszti. Alsó-Egyiptom uralkodói ismét behódoltak a kúsita királynak.

Azonban a memphiszi trón kúsita dicsőségét hamarosan beárnyékolja Assur-bán-apli újabb hadjárata. Ugyanazok a királyok, akik az Álom-sztélé szerint elismerték Tanutamon fennhatóságát, Assur-bán-apli érkezésének hírére már az ő lábai előtt csókolják a talajt (vö. B Prizma ii 24). Memphisz, a birodalmi központ ismét asszír kézre került. De Assur-bán-aplinak ez most nem volt elég. A történelemben mindezt hallatlan módon, az asszír seregeknek sikerül továbbjutni a sivatagon a mindenkor menedékhelyig, Thébaig. A város ősi falai megrendülnek az asszír csatazajra (vö. Náh 3:8!). Tanutamonnak innen is mennie kell, és most már véglegesen. Noha maga a Kúsita Királyság a Kr. u. 4. századig nem tűnik el a történelemből, Kús közel egy évszázados Egyiptom fölötti hatalma itt mindenképpen véget ér. Túl Asszúanon, Egyiptom déli határában, a katarakták világában Kús történelmében ettől fogva már egy új korszak kezdődik el.

A különös privilégiumokat élvező szaiszi dinasztiából származó Nékó helyébe lépő fia, I. Pszammetik (664–610) hamarosan egész Egyiptom fáraójává válik. Az országa déli határának biztonságát pedig többek között Kánaánból érkező zsoldos seregekkel biztosítja.⁷⁶ Bár Kús kiszorul Egyiptomból, kereskedelmi potenciálja miatt továbbra is folytonosan az idegen nagyhatalmak érdeklődési körének horizontján belül marad. Kambüszész sikertelen hódítói kísérlete után, Dáriusz király már adófizetői között tudja. És ez a helyzet a Ptolemaioszok és rómaiak birodalmában sem változik. Ez az időszak azonban már túlnyúlik az ószövetségi koron.

4. Az afrikai Kús földje és népe az Ószövetségben

Amint láttuk, az etnikai és faji sajátosságok észlelése és tudatosítása nem modern jelenség. A népek és fajok közötti különbségek, az etnikai identifikáció kérdése az ószövetségi Izraelt is foglalkoztatta.⁷⁷ A továbbiakban néhány reprezentatív bibliai textus alapján arra keresem a választ, hogy mivel járul hozzá az Ószövetség a kúsiták

⁷⁶ Vö. Ariszteász levele §13; Sauneron, S. és Yoyotte, J. Sur la politique des rois Saïtes. In: *Vetus Testamentum* 2 (1952), 131–133.; Porten, B.: Settlement of Jews at Elephantine and the Arameans at Syene. In: O. Lipschits és M. Oeming (szerk.): *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Eisenbrauns, Winona Lake 2006, 459. Vö. még Szicíliai Diodórosz: *Bibliothéké* i 66, aki Pszammetik „arab” segítségéről beszél.

⁷⁷ Vö. Sparks, K. L.: *Ethnicity and Identity in Ancient Israel: Prolegomena to the Study of Ethnic Sentiments and Their Expression in the Hebrew Bible*. Eisenbrauns, Winona Lake 1998; Sadler: *Cushite*.

megértéséhez, illetve hogyan tükröződnek a kúsitákra vonatkozó információink a bibliai szövegekben? Az afrikai Kúsa vonatkozó őszövétségi utalásokat az alábbiakban három csoportban fogom röviden tárgyalni: (a) földrajzi és etnikai jellegű utalások; (b) történeti utalások; (c) teológiai vonatkozású referenciák.

a) Földrajzi és etnikai jellegű utalások

Az afrikai térségről az ókori keleti iratokban kirajzolódó és fentebb közelebbről is szemügyre vett komplex képet az Őszövétség is visszatükrözi. Az 1Móz 10,7-ben Kús leszármazottai között hét nevet találunk: „Kús fiai: Szebá, Havilá, Szabta, Ramá és Szabteká. Ramá fiai: Sebá és Dedán.” A megjelölt nevek, illetve térségek egy része ma még nem azonosítható, egy másik része az Arab félszigeten helyezkedik el,⁷⁸ egy harmadik része pedig Afrikában lokalizálható.⁷⁹ A Kús leszármazottai között különösen Szebá (שֶׁבַע) jelentős, Kús elsőszülött fia. Tekintettel arra, hogy ez a név többször is előfordul a Bibliában, illetve arra, hogy a név által jelzett régió azonosítására tett törekvések mindaddig bizonytalan és felületes eredményekre vezettek, az alábbiakban röviden a Szebá térség azonosítására szeretnék röviden kitérni.

A hasonló hangzás ellenére, a שֶׁבַע nem azonos a שֶׁבַשׁ névvel. שֶׁבַשׁ, Seba, Arábia területén helyezkedik el, úgy, ahogyan ezt a gazdag ókori referencia egyértelművé teszi (vö. 1Móz 25,3).⁸⁰ Bár a שֶׁבַע-ra vonatkozó utalások már jóval ritkábbak, 1Móz 10,7 és a Zsolt 72,10 egyértelműen megkülönbözteti a két földrajzi terminust. A Jeruzsálemben uralkodó király világhuralmának ábrázolásakor Zsolt 72,10 így ír: „Tarsisnak és a szigeteknek királyai hozzanak ajándékot, Sebá és Szebá királyai fizessenek adót!” Az itt felsorolt nevek 1Móz 10 nemzetségtáblázatában Nőé három fiának egyikét képviselik. Értelemszerűen a király világhuralmát proklamáló Zsoltárban, a föld hármas felosztásában Tarsis és a szigetek a legtávolabb lakó jáfetitákat jelképezik (1Móz 10,4), míg Sebá és Szebá a legtávolabb lakó sémitákat (1Móz 10,28; 1Kir 10,1–13), illetve hámitákat.⁸¹ Egy másik szöveg, Ézs 43,3, együtt említi Egyiptomot, Kúst és Szebát, amelyet Isten váltságdíjként fizet a perzsa királynak azért, hogy Izráelt szabadon engedje. Ugyancsak együtt jelenik meg a három afrikai nép neve Ézs 45,14-ben, amely a szebáiakat (és a kúsitákat?) אֲנָשֵׁי כוּדָה „nagytermetű férfiaknak” nevezi. Mindkét ézsaiási textus azt sugallja, hogy Szebá egy Egyiptomtól és Kústól délre fekvő országot jelöl.

Egy Josephusnál fennmaradt legenda szerint Σαβᾶ egy etiópiai város volt, amelyet Kambüszész perzsa király később lánytestvéréről Meroénak nevezett el (*Ant.* ii 248–249). Ez az a Meroé, amely a korábbi, északabbra fekvő Napata városa helyett, a Kr. e. 6. század után az egykori Kúsita birodalom utódállamának, a Meroita Királyságnak a székhelye lett. Ez a Josephusnál található lokalizáció és az Ézs 45,14-ben említett

⁷⁸ Pl. Sebá, Dedán (vö. 1Móz 25,3), Szabta (Hadramaut régió egyik városa; vö. Sztrabón: *Geogr.* xvi 4:2; Klaudiosz Ptolemaiosz: *Geogr.* vi 7, 38; Plinius: *Nat. Hist.* vi 32; xii 32).

⁷⁹ A bizonytalanság nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy az egyiptomi szövegek csak a Medzsa népcsoporton belül több másik törzset is elkülönítenek (ššq, wšbt-spt, brhm, ḥs; vö. Zibeliusz: *Völkernamen*, 134.). Az ókori szemlélet szerint az arabiai és az afrikai népek egy része rokonságban áll egymással. Vö. fentebb.

⁸⁰ A שֶׁבַע és שֶׁבַשׁ nevek hasonlóságát egyes tudósok népvándorlással magyarázzák. Ennek értelmében az afrikai Szebá egykori arabiai telepések leszármazottai (vö. Müller, W. W.: Seba. In: *Anchor Bible Dictionary* [CD-ROM kiadás]).

⁸¹ Hasonló igényekkel az egyiptomi királyideológiában is találkozunk. Hatsepszut például azt állítja, hogy birodalma délen egészen Punt országáig terjed (Breasted: *Records*, 2.134 [§321]). Lásd lentebb.

nagytermetű szebaiak képe egybecseng Hérodotosz Historiájának egyik epizódjával, amely a földkorongot körülölelő Déli Tengernél (ἐπὶ τῇ νοτίῃ θαλάσσει) élő hosszú életű etiópokat úgy írja le, mint akik a „legmagasabbak és legszebbek minden nép közül” (*Hist.* iii 20).⁸²

Van azonban több más lényeges referencia is, amely a Szebá lokalizációját tárgyaló tanulmányokban érdemtelenül kevés figyelmet kapott. Sztrabón, az ókori földrajz- és néprajztudós (Kr. e. 64 – Kr. u. 24?), fontos adalékokkal egészíti ki Josephust. Könyvében többek között az északkelet-afrikai térséget is részletesen föltérképezi.⁸³ A Vörös-tenger afrikai oldalán Sztrabón említ egy Σαβά nevű „szájt” (στόμα; tengeröböl?) és egy Σαβά nevű kikötőt (xvi 4:8). Leírása alapján ezeket a helyeket a mai Eritrea vidékén kell keresnünk.⁸⁴ Az ettől befele (a Nílus fele) nyúló szárazföldi részt Sztrabón *Tenessis*-nek nevezi. Ide menekültek egykor a Psammetik királlyal elégedetlen és lázadó egyiptomiak.⁸⁵ Megjegyzése szerint ez a hely egy királyságot alkotott Meroéval (vö. xvii 1:2), illetve azzal a Meroétól délre elterülő vidékkel („szigettel”), amely ugyancsak egyiptomi szökevények lakhelye volt.⁸⁶ Meroét az ókor klasszikusaihoz hasonlóan írja le, mint olyan várost („sziget”), amelyet két oldalról egy-egy folyó határol: keleten az Astaboras (ma Atbara), nyugaton pedig az Astapus és az Astasobas (a Kék és Fehér Nílusok) egyesült ága.⁸⁷ Sztrabón (*Geogr.* xvii 1:2) azt is elmondja, hogy a Meroétól keletre eső vidéket (Tenessis) két másik törzs népesíti be: a blemmyes és a megabari.⁸⁸

Ez a leírás izgalmas részletekkel egészíti ki a kúsitákról és szebáiakról eddig megszerzett információinkat. Σαβά földjét Sztrabón is összeköti Meroéval, a kúsita királyi székhellyel, akárcsak Josephus. Nem kizárt az sem, hogy a Σαβά területét benépesítő megabari a nagy-*bari* törzsre utal, amely a görög „mega” jelzőt a lakosság magas termetével érdemelhette ki.⁸⁹ Ez pedig egybecseng azzal, amit Ézs 45,14 a nagytermetű (גִּבְרֵי

⁸² Hasonlóképpen beszél Plinius: *Nat. Hist.* vi 30 az itt élő (Nílus nyugati oldalán) *aladi* és *syrbota* törzsekről.

⁸³ Leírását korábbi hagyományokra alapozza, elsősorban Eratoszthénészre és Artemidóroszra.

⁸⁴ Az ókori Szebá nevének emlékét őrzi ma a tengerparti kikötőváros, Assab (as-Sab/Aseb). Azonban nem kizárt, hogy a Sztrabón városát ettől északabbra, valahol a Buri-félsziget környékén kell lokalizálnunk. Klaudiosz Ptolemaiosz is beszél a Sabasticum „száj”-ról és ettől délebbre Sabat városáról (*Geog.* iv 7), azonban ő a vörös-tengeri szorosától jóval északabbra helyezi el a Sabasticum öbölt és Sabat várost, mint ahol a mai Assab található. (Ugyanígy a történelmi Meroé is jóval délebbre volt annál, mint ahogyan azt a mai Merawe városnév sugallná. Merawe a Meroéi királyság elődjének, a Kúsita birodalom egykori székhelyének, Napatának a helyét jelzi).

⁸⁵ Vö. Herodotos: *Hist.* ii 30; Szicíliai Diodórosz: *Bibliothéké* i 67:7; Sztrabón: *Geogr.* xvii 1:2; Plinius: *Nat. Hist.* vi 30.

⁸⁶ A Kék és Fehér Nílusok által közrezárt „szigetről” van szó, Sennar vidékéről. Ezekhez közel lokalizálja Sztrabón azokat az afrikaikat is, akik leírása szerint körülmetéltek és feleségeik a zsidó vallást követik (xvi 4:9). Ezeket chóreusoknak nevezik, amely név valószínűleg az egyiptomi *ḥurw*-ból ered (így neveztek az egyiptomiak Dél-Kánaán lakosait).

⁸⁷ Sztrabón leírásában két hagyományt rögzít: egyik szerint az egyesült ágot Astapusnak nevezik (vö. Szicíliai Diodórosz: *Bibliothéké* i. 37:9), mások szerint Astasobasnak. A két ág minden bizonnyal a Kék és Fehér Nílusnak felel meg. Ptolemaiosz alapján a Kék Nílus az Astapusszal azonosítható (*Geogr.* iv 7).

⁸⁸ Ptolemaiosz: *Geogr.* iv 7 *megabardi*-ról beszél, de ez valószínűleg elírás.

⁸⁹ Vannak, akik a megabari nevet egy Shendi környékén élő törzs, a *mekaberab* nevével hozzák összefüggésbe. Ennek a névnek korábbi formáját már Ptolemaiosz Philopator korában megjelenő demotikus papiruszokon is felfedezni vélik *mḥbr* formában (Petrie, F.: *Ancient Egypt*, 1 (1922), 23. idézi G. Möller egyik tanulmányát [*Zeitschrift für ägyptische Sprache* 55 (1918)]). A *mḥbr*/megabari etimológiának ellentmond azonban az, hogy Plinius szerint a megabari törzs másik neve adibari volt. A (mega)barival azonos *baraya* nevet a Kr. u. századokban többször is említik történeti dokumentumok, történészek vagy utazói leírások (vö. Pankhurst: *Ethiopia*, 27–28.). Talán erre vezethető vissza a modern Buri név is.

ሕንድ) szebáiakról (és kúsitákról?) mond és azzal, ahogyan Hérodotosz beszél a nagytermetű etiópokról. Valószínűnek tarthatjuk továbbá azt is, hogy a Sztrabón szövegében fennmaradt egyik nilusi ág nevében is, az Astasobas-ban, a Szebá föld lakóinak nevét kell fölfedeznünk.⁹⁰

A Sztrabón leírását kiegészíthetjük két, valamivel későbbi klasszikus földrajztudós munkái alapján. Idősebb Plinius (Kr. u. 1. század) arról beszél, hogy a Pszammetik fáraó idejében Egyiptomból kivándorolt lakosok egy Esar nevű városban telepedtek le, amelyet egy Bion nevű szerzőre hivatkozva úgy tud, hogy *Sape*-nak is neveznek (Plinius, *Nat. Hist.* vi 35). A nevet valószínűleg Saba-val azonosnak kell tekintenünk.⁹¹ A szapeusokról (*Sapaii*) Klaudiosz Ptolemaiosz is beszél (*Geogr.* iv 7), és ő ezt a népcsoportot Pliniusnál pontosabban Meroé „szigetén”, annak déli részén lokalizálja. A 19. század előtti utazóktól további információink vannak arra nézve, hogy a Ptolemaiosz által megjelölt helyen egy *Soba* (Szobá) nevű ókori város volt, ahol Meroéval egyidős városromok találhatók.⁹²

A ሕንድ nevet egyiptomi forrásokból egyelőre még nem ismerjük. Az a mód azonban, ahogy ezt a térséget a klasszikus irodalmi referenciák ábrázolják, arra enged következtetni, hogy Szebá területe és az egyiptomi szövegekben Punt (*punt*) néven ismert régió földrajzilag igen közel áll egymáshoz. Erre utalhat az is, hogy a Sztrabón által Szebá térségében említett Tenessissal hangtanilag minden bizonnyal az egyiptomi *t' ntr*, „istenek földje”-re vezethető vissza. A déli országrészek közül az egyiptomiak Puntot pontosan ezzel a megtisztelő névvel illették.⁹³ A földrajzi koordináták abban a tekintetben is közel állnak egymáshoz, hogy míg Hérodotosz, Sztrabón és Plinius a Szebá-i térséget az egyiptomi menekültek gyakori tartózkodási helyeként említi, van olyan a Ptolemaioszok korából származó kései egyiptomi szöveg, amely hasonlóképpen beszél Puntról.⁹⁴

A Júdában élő ember számára a kúsita éppen olyan idegen, egzotikus jelenség volt, mint a hellén vagy az ókori keleti világ emberének. Feltűnő volt a sötét bőr (Jer 13,23) és a megszokottnál szálasabb termet (Ézs 45,14). A kúsitákról alkotott kép etnikai vonatkozásairól a bibliai szövegek közül legtöbbször Ézs 18,1–2 prófécijája árul el nekünk.⁹⁵

⁹⁰ Mindhárom folyónévben (Astaboras, Astasobas, Astapus) feltűnő a közös „asta” elem, amely talán vizet vagy folyót jelent. Vö. Cooley, W. D.: *Claudius Ptolemy and the Nile*. J. W. Parker and Son, London 1854, 35.; Beke, C. T.: *The Sources of the Nile*. James Madden, London 1860, 50.; Pankhurst: *Ethiopia*, 27. Egy Szicíliai Diodórosznál (i. 37:9) megőrzött etimológia szerint az Astapus azt jelenti, hogy „a sötétségből eredő víz” (vö. Plinius: *Nat. Hist.* v 10). A Fehér Nílus (Astasobas) legnagyobb mellékfolyójának neve Sobat. Amint láttuk Pliniusnál (*Nat. Hist.* vi 30), a megabari törzs egy másik neve *adiabari*, amely nem más, mint a mai arab Atbara-nak (a görögök Astaborasanak) egy latinban megőrzött formája. Vö. Lacroix, W. F. G.: *Africa in Antiquity*. Verlag für Entwicklungspolitik Saarbrücken GmbH, 1998, 63. (Az Asta-pus lehet akár a régóta keresett 1Móz 2,16-beli Pison folyó neve is.)

⁹¹ Az Astasobas folyót is az ókori szerzők munkáiról fennmaradt kéziratok olykor Astusapes formában említik (vö. Cooley: *Ptolemy*, 35.).

⁹² Vö. Leake, W. M.: Is the Quorra, which has lately been traced to its Discharge into the Sea, the same River as the Nigir of the Ancients? In: *Journal of the Royal Geographical Society* 2 (1832), 24–25.

⁹³ Az egyiptomi szövegek Puntot a távoli délen, délkeleten (Breasted: *Records*, 2.361 [§892]; 3. köt., 20–21 [§37]) lokalizálják és a Nílustól keletre, és Egyiptomtól délre lakó Medzsa törzsök szomszédjainak tekintik (COS 1.25). Vö. Posener: *Punt*, 341.; Shaw: *Outside World*, 324. A Medzsa törzseket egyesek a későbbi blemmyes-ekkel azonosítják, akik Sztrabón fentebb idézett szövege szerint a megabari szomszédjai voltak.

⁹⁴ Így a kései XI. Ptolemaiosz király korában. Vö. Hommel, F.: *Ethnologie und Geographie des alten Orients*. C. H. Beck, München 1926, 641.

⁹⁵ Ézs 18 az Ézs 13–23 idegen népekről szóló próféciai között egy különös szöveg. Először is nem rendelkezik a gyűjteményben többször megjelenő ሕንድ, „kijelentés” főlirattal. Ennek oka minden bizony-

*Jaj a kétszárnyú bogár országának,
amely kiterjed Kús folyóvizéin túlra,
amely követeket küld a tengeren,
papiruszhajókon a víz szíjén.*

*Menjetelek gyors követek,
a szálas és sima arcú néphez,
és a félelmetes néphez, amely azon túl lakik,
a nemzethez, amely erős és eltípró,
amelynek országát folyók szelik át.*

A Kr. e. 8. század hatalmas Egyiptomi-Kúsita birodalmát a próféta itt „a kétszárnyú bogár országának” nevezi. Az itt megjelenő héber כְּנָפִים צְלִצְלָא értelmezése vonatkozásában a szövegelemzők korábban több fordítási lehetőséget is fölvázoltak. Ha a vokalizáció nélküli formát vesszük alapul, a צְלִצְלָא szó összesen hatszor jelenik meg a Szentírás héber szövegében. A szótárak és lexikonok általában négy jelentést különböztetnek meg. A legkevésbé vitatott 2Sám 6,5 és Zsolt 150,5, ahol a szó többes számban valamilyen zenei hangszerre, talán cimbalomra vonatkozik. Az is biztosan állítható, hogy 5Móz 28,42-ben a kifejezés egy bizonyos rovart jelöl, a gyakori javaslat szerint sáskát. Jób 40,31-ben a szót korábban „dárdá”-nak fordították, de valószínűleg helyesebb azt (egy bizonyos típusú) „hajó”-nak értelmezni.⁹⁶ Világos, hogy Ézs 18,1-ben a צְלִצְלָא nem utalhat hangszerre; sőt, a „hajó” fordítás sem szerencsésebb, mert a כְּנָפִים, „kettős szárnyak” értelmetlen szöveget eredményezne. A legvalószínűbbnek tűnik az, ha Ézs 18,1-et 5Móz 28,42-vel hozzuk kapcsolatba.⁹⁷ A צְלִצְלָא itt egy bizonyos szárnyas (kétszárnyú!) állatra utal, amely a próféta által megszólított óriási birodalomnak egy tipikus szimbóluma akart lenni. Alapos filológiai és történeti tanulmányában Meir Lubetski rámutatott arra, hogy a כְּנָפִים צְלִצְלָא nem más, mint az egyiptomi ikonográfiában is jól ismert szárnyas bogár, a *scarabeus sacer*.⁹⁸ A ganajból készült labdát maga előtt görgető bogár Egyiptomban a felkelő nap szimbóluma volt. A kúsita fáraók sok más egyiptomi elemmel együtt ezt a szimbólumot is adoptálták.⁹⁹

Miért volt ennyire megszólító ez a szimbólum? Miért éppen ezt választotta a próféta az idegen országból érkező követek megszólítására? A szárnyas skarabeust nemcsak az Egyiptomi-Kúsita birodalomban találjuk meg, hanem a Kr. e. 8 századi Júdában is jól ismert. És nem is akárhol találjuk meg: a kétszárnyú *scarabeus sacer* az Egyiptombarát Ezékiás király pecsétjének központi szimbóluma volt!¹⁰⁰ Ezékiás király személyes

nyal a gyűjtemény irodalomkritikai és szerkesztéstörténeti szempontból eléggé összetett jellegével magyarázható. Ézs 18 utolsó versét kivéve, amely valószínűleg néhány évtizeddel későbbi betoldás, ez a prófécia véleményem szerint a 8. századi Ézsaiástól származik. A szöveg részletes elemzéséhez ld. Balogh: *Stele*, 205–267. Az alábbiakban ennek az elemzésnek az ide vonatkozó eredményeit foglalom össze röviden.

⁹⁶ Így fordítja a Septuaginta is, amely valószínűleg ismerte a צְלִצְלָא ilyen értelmű jelentését. Az Egyiptomból ismert arám nyelvű szövegekben (Elefantínéi papiruszok) צְלִצְלָא egy bizonyos típusú hajóra utal. Vö. még Driver, G. R.: *Difficult Words in the Hebrew Prophets*. In: *Studies in Old Testament Prophecy. Presented to Professor Theodore H. Robinson by the Society for Old Testament Study on His Sixty-Fifth Birthday*. T&T Clark, Edinburgh 1950, 52–53.; Wilson, J. V. K.: *A Return to the Problems of Behemoth and Leviathan*. In: *Vetus Testamentum*, 25 (1975), 11.

⁹⁷ A fenti opciók mellett Ézs 18,1 esetében elhangzott olyan értelmezés is, hogy a צְלִצְלָא a héber צַלל, „suhog”, „csattog”, „cseng” igének egy denominalizációja (vö. 1Sám 3,11; 2Kir 21,12; Jer 19,3). Ennek értelmében a כְּנָפִים צְלִצְלָא így fordítandó: „suhogó szárnyak”. Sok modern fordítás és kommentár mellett a magyar bibliafordításokban is ezt találjuk (Revideált Károli, Magyar Bibliatársulat, Szent István Társulat, Káldi Neo Vulgata, Kecskeméthy). A probléma az, hogy a צְלִצְלָא ilyen leképezésével a bibliai héber nyelvben sehol nem találkozunk. A kérdés részletesebb tárgyalásához ld. Balogh: *Stele*, 208–211.

⁹⁸ Lubetski, M.: *Beetlemania of Bygone Times*. In: *Journal for the Study of the Old Testament*, 91 (2000), 15–26.

⁹⁹ Vö. O'Connor: *Nubia*, Plate 12.

¹⁰⁰ Ezékiás király pecsétjének több lenyomata is maradt ránk. Ld. főként Cross, F. M.: *King Hezekiah's Seal Bears Phoenician Imagery*. In: *Biblical Archaeology Review* 25.2 (1999), 42–45., 60.; Idem: *A Bulla of*

2. ábra

(Forrás: *Biblical Archaeology Review* 25, 1999. március–április)

pecsétje mellett a szárnyas bogár megtalálható több száz úgynevezett *mlk*-korsón, amelyet a tudósok Ezékiás uralkodásának késői szakaszára, Szin-ahhé-eriba Kr. e. 701-es hadjárata idejére datálnak.¹⁰¹ Ézs 18 tehát úgy szólítja meg hallgatóságát, hogy közben az Egyiptomi-Kúsita birodalomról és annak bukásáról szól, az üzenetben az asszírok ellen az egyiptomiakkal szövetséző júdai királynak, Ezékiásnak is magára kell ismernie.

Bár az עֵבֶר leggyakoribb jelentése „túloldal” (adverbiális értelemben „valamin túl”, „valaminek az ellenkező oldalán”), a מֵעֵבֶר לְיַרְדֵּן-כוֹשׁ kifejezést gyakran fordítják úgy, hogy „Kús folyóvizei mellett”.¹⁰² Ezt a földrajzilag semleges terminust azért tekintik elfogadhatóbbnak, mert Kús országát az 1. és 5. nílusi katarakta között lokalizálják. Ez a megoldás viszont filológiai és földrajzi szempontból egyaránt kérdéses. Mint már láttuk, Kús birodalma valójában az 5. kataraktán túl terjedt, és déli csücske a Nílus felső folyásának mellékfolyóin túlra nyúlt (Atbara, Kék és Fehér Nílus). Másrészt az עֵבֶר kifejezés földrajzi szempontból nem egy semleges, hanem egy determinált fogalom, azaz jelentése nem egyszerűen „mentén”, „mellett”, hanem „túlsó oldal”. A földrajzilag semleges jelentés csak Ézs 18,1-től különböző, sajátos kontextusokban jelentkezik.¹⁰³

Hezekiah, King of Judah. In: P. H. Williams és T. Hiebert (szerk.): *Realia Dei: Essays in Archaeology and Biblical Interpretation in Honor of Edward F. Campbell, Jr. at His Retirement*. Atlanta 1999, 61–66.; Lubetski, M.: King Hezekiah's Seal Revisited: Small Object Reflects Big Geopolitics. In: *Biblical Archaeology Review* 27.4 (2001), 44–51., 59.; Deutsch, R.: Lasting Impressions: New Bullae Reveal Egyptian-Style Emblems on Judah's Royal Seals. In: *Biblical Archaeology Review* 28.4 (2002), 42–51., 60., 62. A pecsétlenyomat (2. ábra) a következő felirattal tartalmazza: מלך יהודה אחז, „Ezékiásnak, Aház (fiának), Júda királyának tulajdona”.

¹⁰¹ Ussishkin, D.: Lachish. In: *New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. 3. köt., 909.; Mazar, A.: *Archaeology and the Land of the Bible: 10.000-586 B.C.E.* Doubleday, New York 1992, 455–458.; Balkely, J. A. és Hardin, J. W.: Southwestern Judah in the Late Eighth Century B.C.E.. In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 326 (2002), 12–13.; Balogh: *Stele*, 262–264.

¹⁰² Gemser, B.: *Be'ēber hajjardēn*: in Jordan's Borderland. In: *Vetus Testamentum* 2 (1952), 352.; Wildberger, H.: *Jesaja 23–27*. Biblische Kommentar Altes Testament 10/2. Neukirchener Verlag, Neukirchener, 1978, 678–679.

¹⁰³ Pl. standard kifejezésekben עֵבֶר הַיַּרְדֵּן, „a Jordán túlsó partja”, Transzjordánia), vagy ott, ahol két szemben levő oldalt hasonlítanak össze. Vö. Balogh: *Stele*, 211–213.

Ráadásul a לְ מַעְבַּר konstrukció kizárólag csak a „valami másik oldalán” fordítással jelenik meg a héber Szentírásban. Az Ézs 18,2 azt is elmondja, hogy ezt az országot folyók szelik át (אֲשֶׁר-בְּזָאוּ נְהָרִים אֲרָצוֹ). Ezért a לְ מַעְבַּר kifejezést nem úgy kell értelmeznünk, hogy az ország a maga teljességében azokon a folyóvizeken túl helyezkedik el (nem lehet egyszerre túl azokon a vizeken, amelyek átszelik), hanem hogy azokon túlra is terjed.

A távoli ország lakosságának leírásában a próféta egzotikus terminológiát használ, amely által az idegenség gondolata még hangsúlyozottabban körvonalazódik. A מִשֶׁךְ „vonni, húzni” igéből származtatott מִמִּשְׁךְ „kihúzott” valószínűleg a magas termetre utal. Bár a Szentírásban מִמִּשְׁךְ máshol nem jelenik meg ilyen értelemben,¹⁰⁴ a szó derivációja mellett ebbe az irányba mutat az a kontextus is, ahol a מִשֶׁךְ később a Babiloni Talmudban olvasható.¹⁰⁵ Hasonlóképpen a külalak leírására szolgál a מוֹרֵט kifejezés, amely a csupasz, szőrtelen bőrt, arcot és a kopasz fejet jelöli.¹⁰⁶

A prófécia problémás kifejezése az עַם נֹרָא מִן-הוּא וְהָלְאָה, amelyet gyakran földrajzi („közelben és távolban rettegett nép”) vagy idői („mostantól fogva és ezután rettegett nép”) értelemben fordítanak. A kifejezés szemantikailag problémás eleme a הוּא, amely nem világos, hogy mire vagy kire vonatkozik. Van egy olyan bibliai szöveg, amely segít túllépní ezen a dilemmán, és amely valójában mindkét fentebb bemutatott javaslattól eltérő irányt mutat. 1Sám 20,22.37-ből azt látjuk, hogy a מִן-הָלְאָה esetében a személyes névmás (személyrag) a földrajzi referenciát jelenti („a nyíl rajtad túl van”). Ennek értelmében Ézs 18,2-nek ez a kifejezése úgy értelmezendő, hogy a הוּא valójában a megelőző verssorra visszautaló referencia: „(menjetek) a félelmetes néphez, amely amazon (a korábban említett magas és simaarcú) népen túl van”. Ennek az értelmezésnek a lényeges következménye Ézs 18 egészére nézve az, hogy a prófécia eszerint nem egyetlen népről, hanem két nemzetéről beszél. A Kús folyóvizein túl nyúló ország a Nílus mentén több etnikumot is magában foglalt (ld. fentebb). Így Ézs 18 leírása utalhat pl. Felső-Egyiptom és Kús, vagy Kús és Szebá lakóira.

Ez utóbbi nemzetet Ézs 18,2 erős és eltipró népként jellemzi (נֹי קִרְקוֹ וּמְבוֹסָה). A קִרְקוֹ ebben a formában nem jelenik meg máshol a Szentírásban. Ézs 28,10.13 alapján vannak, akik az idegen nép ismeretlen beszédével hozzák összefüggésbe.¹⁰⁷ Azonban Ézs 28,10.13-ban לִקְוֹ קוֹ formailag különbözik az Ézs 18,2-ben megjelenő קִרְקוֹ kifejezéstől, s ráadásul a gyakran hangoztatott hangutánzó szóként való értelmezés is rendkívül bizonytalan.¹⁰⁸ Elgondolkoztató a Vulgata fordítása, *gentem expectantem*, amely a קִרְקוֹ és a קוּה, „várni”, „reménykedni” ige között lát összefüggést. Az Asszíria fe-

¹⁰⁴ Ez a pu. part. forma még egyszer jelenik meg a Péld 13,12-ben, ahol a תּוֹחֲלֹת מִמִּשְׁכָּה a „halogattott reménységet” jelenti. Ézs 18,2-ben az ige tárgya a נֹי.

¹⁰⁵ Vö. b. *Ketub.* 10b: „az eső szépséget és növekedést (מִמִּשְׁכֵּךְ) ad a gyümölcsöknek”; b. *Berakhot* 54b: „fogai megnyúltak” (מִמִּשְׁכֵּי שִׁינֵיהֶם).

¹⁰⁶ Vö. Ezsd 9,3; Neh 13,25; Ézs 50,6; Ez 29,18. A poszt-biblikus zsidó irodalomban (Babiloni Talmud és Toszefta) מוֹרֵט a kopasz nazíreus leírásában fordul elő (vö. b. *Nazír* 46b; b. *Yoma* 61b; t. *Nazír* i,6).

¹⁰⁷ Donner, H.: *Israel unter den Völkern. Die Stellung der klassischen Propheten des 8. Jahrhunderts v. Chr. zur Ausenpolitik der Könige von Israel und Juda.* Vetus Testamentum Supplements, 11. Brill, Leiden 1964, 122.; Goldenberg: *Curse*, 35–36.

¹⁰⁸ Ézs 28,10.13-hoz ld. Emerton, J. A.: Some Difficult Words in Isaiah 28.10 and 13. In: A. Rapoport-Albert és G. Greenberg (szerk.): *Biblical Hebrew, Biblical Texts: Essays in Memory of Michael P. Weitzman.* Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 333. Sheffield Academic Press, Sheffield 2001, 39–56. Emerton végkövetkeztetésével szemben azonban úgy vélem, hogy a további kifejezések, illetve a לְ prepozíció eleve lehetetlenné teszi azt, hogy itt hangutánzó szavakról beszéljünk.

nyezettségében élő államok reménységgel tekintettek az afrikai térségből érkező katonai segítségre, így Ézs 18,2 rájátszhatott erre a képzetre is („a nagy remények népe”, *status constr.*). Mégis, a מְבוֹסָה-val („eltiprás”) való párhuzam más irányba tereli a figyelmünket. A קָוֶן-קָוֶן etimológiailag rokonságban áll az arab *qawiya*, „erősnek lenni” (vö. *qūwat*, „erő”) szóval. A reduplikációt fordíthatjuk szuperlatívuszi értelemben.

Ézsaiás korában a kúsitákat félelmetes népként tartották számon. Nem véletlenül, hiszen hatalmuk ékes bizonyossága volt az, mint láttuk, hogy közel fél évszázadon át az egész Nílus-völgy életét meghatározták. A prófécia végkicsengése azonban mégis az, hogy Izráel számára veszedelmet jelent az, ha életét és jövőjét efféle hatalommal köti össze.

b) Történelmi utalások

Ézs 18 nemcsak Kús etnikai és földrajzi sajátosságaira vonatkozóan nyújt információt, hanem a Kr. e. 8. század korára nézve is elárul egyet s mást. A történelmi utalások szempontjából azonban nem ez az első referencia. A kánaáni térség valójában már az Amarnai-korban kapcsolatban állt kúsitákkal. Az *Amarnai levelek* többször említenek egyiptomi és kúsita csapatokat, akik részt vesznek a kánaáni vazallus városállamok védelmében. Bár a Kúsita-Egyiptomi Birodalom csak a késő 8., illetve a 7. században lesz Júda számára is fontos politikai tényező, az ószövetségi szerzők már az Izráel korai történelmét elbeszélő epizódokban is többször utalnak kúsitákra. Dávid király egyik szolgája, akinek nevét nem ismerjük, kúsita volt (2Sám 18,21–23.31–32).¹⁰⁹ Nem tartom véletlennek azt, hogy ez a kúsita éppen a futár szerepében jelenik meg. Érdemes 2Sám 18-at összehasonlítani Hérodotosz egyik utalásával,¹¹⁰ aki a tróglodütákról (a Vörös-tenger melletti vidék lakói) azt mondja, hogy ők πόδας τάχιστοι ἀνθρώπων πάντων, „a leggyorsabb futárok minden ember közül”.

Történelmi szempontból Kús mégis a Kr. e. 8–7. században válik igazán jelentőssé. Ezékiás király babilóniai és Biblián kívüli tanúk szerint messzemenően Egyiptom-barát politikát folytatott. Ennek lecsapódásait főként a próféta könyvekben, Ézs 18 mellett Ézs 20; 30,31-ben találjuk.¹¹¹ Az Asszíria elleni lázadások sorozatában Kús – valójában az Egyiptomi-Kúsita birodalom – Júda legfontosabb szövetségese maradt. A próféciák szerint Izráel JHVH alternatíváját látta ebben a nemzetben.

A júdai királyság utolsó évtizedeiben Jójákim, Jójákin és Cidkijjá ugyanolyan Egyiptom-barát volt (Babilónia ellen), mint annak idején Ezékiás (Asszíria ellen). Ez a párhuzamos politikai helyzet magyarázza azt, hogy az Ézsaiás-korabeli szövegek a késő 7. és korai 6. században ismételten életre kelnek, és új erővel üzennek az új nemzedék-

¹⁰⁹ Vö. Schipper: *Israel*, 111. A kúsita királyi tisztviselővel Cidkijjá király korában is találkozunk (vö. Jer 38,7: הַכּוֹשִׁי הַמֶּלֶךְ הַכּוֹשִׁי, „a király kúsita szolgája”). Júdához hasonlóan a *kusaya* etnikum-jelző gyakran megjelenik az asszír névlistákon és adminisztratív dokumentumokban, amelyből arra következtethetünk, hogy afrikai eredetük ellenére, ezek az emberek magas rangú tisztviselők voltak (vö. Dalley: *Foreign Chariotry*, 45–46). A Septuaginta és a Vulgata ettől eltérően a Kúsi-t személynévként értelmezi. A כּוֹשִׁי lehet személynév is, mint azt Zof 1,1-ben láttuk. Vö. héber פִּינְחָס = egyiptomi P; nhsj, „a déli”, azaz „a kúsita” név esetében. Ld. Lüdeckens, E.: *nhsj und kš in ägyptischen Personennamen*. In: E. Endesfelder et al. (szerk.): *Ägypten und Kusch*. Akademie-Verlag, Berlin 1977, 283–291. De itt fontos az, hogy a כּוֹשִׁי szó héber névelővel jelenik meg, amely héber nevek esetében idegen jelenség.

¹¹⁰ *Hist.* iv 183.; vö. Heliodorus: *Aethiopia* viii 16.4.

¹¹¹ A csupán Egyiptomot említő utalások egy részét mindenképpen úgy kell értelmeznünk, hogy az a kúsiták által uralt Egyiptomra (következésképpen Kúsra is) vonatkozik. Ld. Sadler: *Cushite*, 11.

nek. A Kr. e. 8. és kora 6. századi jelentésrétegek egymásra tevődését szemléletes módon őrzi Ézs 20.¹¹²

Ézs 20 a könyv 7. és 36–39. fejezeteihez hasonló narratív szöveg, amely egy Kr. e. 711-ben zajló eseményre megy vissza. Az asszír feliratok elég részletesen tájékoztatnak erről az időszakról. II. Sarru-kén király Kánaán és Filisztea területén élő vazallusai nehezen viselték azt, hogy a területükön áthaladó kereskedelem bevételei nem saját városállamaikat, hanem az asszír kincstárat gazdagították.¹¹³ Valamikor Kr. e. 713 körül Asdód városa fellázadt egy Azuri nevű király vezetése alatt. Azuri követeket küldött a szomszédos népekhez, hogy elegendő katonai támogatásra tegyen szert.¹¹⁴ Az asszír király gyors politikai döntéssel lecseréli Azurit, és helyébe egy Ahimiti nevű filiszteus uralkodót nevez ki. Az asszír vazallus királyt azonban a város lakói leváltják és helyébe egy Jamani nevű királyt választanak, aki ismét egy nagyméretű Asszír-ellenes lázadás szervezésébe kezd. II. Sarru-kén Ninivei Prizmája a következőképpen írja le ezt az eseményt:¹¹⁵

Filisztea, Júda, Edóm és Móáb országaihoz, amelyek a tenger mellett vannak, és akik az én uramnak, Assurnak adót (*biltu*) és ajándékot (*tāmarti*) szoktak fizetni, ők (az asdódiak) hazug szavakat és csalárd beszédet küldtek, hogy ellenségességet szítsanak velem szemben. Pir'u-hoz, Egyiptom királyához (*Pir'u šar māt Mušri*), aki nem tudja megszabadítani őket, vitték ajándékaikat (*šulmānu*) és könyörögtek segítségéért.

Ézs 20,1–2 ezekre az eseményekre reflektál. II. Sarru-kén asszír király seregei egy hadvezér (*turtannu*) vezénylete alatt megbüntetik a lázadó várost. Ézs 20,5–6 szerint azonban ez figyelmeztető előjel akart lenni mindazok számára, akik sorsukat megpróbálták összekötni a nagy reményekkel biztató Egyiptommal (értsd: Kúsita-Egyiptomi birodalommal), amelynek segítsége ezúttal is elmaradt. Még az asdódi Jamani is, aki valahová felső Egyiptom határába menekült, asszír kézre került úgy, hogy Sabataka, Kús királya (706-ban még társuralkodó koronaherceg) szállíttatta őt Ninivébe.

Ézsaiás próféciája azonban túlmutat a Kr. e. 711-es eseményeken. A 2. versben megjelenő **בַּעַת הַהֵיאָ**, „abban az időben” kifejezés is jelzi, hogy itt az események és a szöveg tulajdonképpen írásba foglalása között egy tágabb intervallum van. Ézs 7, illetve 36–39-hez hasonlóan ezek az Ézsaiásról szóló történetek egy későbbi kor kérdéseire akarnak választ adni. Ez a kor pedig minden valószínűség szerint a 7–6. század fordulóján élő Júda lehetett. Miután az asszír nagyhatalom kivonult a világtörténelem színpadáról, annak helyét Babilon vette át. Ez a világtörténelem szempontjából igen jelentős hatalomváltás Júda szempontjából nem hozott különösebb változást: továbbra is adót kellett fizetni Mezopotámiában. Júda utolsó királyai, Jójákim, Jójákin és Sedékiás (Cidkijjá) politikája pontosan olyan Babilon-ellenes és Egyiptom-barát volt,

¹¹² A perikópa részletes elemzéséhez ld. Balogh: *Stele*, 363–385.

¹¹³ A Gázánál felállított asszír vámhivatalnak az volt a szerepe, hogy gazdasági kontroll alatt tartsa ezt a vidéket.

¹¹⁴ Az esemény asszír dokumentációjához ld. Fuchs, A.: *Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur*. State Archives of Assyria Studies, 8. Helsinki University Press, Helsinki 1998, 44–46., 73–74.; Idem: *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Cuvillier, Göttingen 1994, 132–135., 326., 219–222., 308., 348–349.; *COS* 2.118A; *COS* 2.118E; *COS* 2.118F. Ez az esemény egybeesik Ezékiás király uralkodásának 14. évével. Az Ézs 36,1-től kezdődően elmesélt események részben erre az időszakra vezethetők vissza. Vö. Balogh: *Stele*, 67–71.

¹¹⁵ Fuchs: *Annalen*, 44–46., 72–74.

mint elődjüké, Ezékiásé. Ez pedig azt is jelentette, hogy az Ezékiás korában elhangzó, a király külpolitikáját közelről érintő figyelmeztető próféciaik ebben az időben új életre keltek. Konkrét bizonyítékunk is van arra nézve, hogy a késő 7. és korai 6. században előszeretettel idézik a 8. század prófétáit. Jer 26,18–19 szerint a Mikeás próféta által Ezékiásnak címzett prófécia Jójákimot is figyelmeztetni hivatott. Az sem kizárt, hogy az Ézs 7 és Ézs 36–39 Aházról és Ezékiásról szóló párhuzamos narratívája e kései királyok számára akart egyfajta paradigmát felvázolni.¹¹⁶ Ilyen paradigmátikus elbeszélés akart lenni a késő 7. és korai 6. század számára Ézs 20 is, amely tartalmilag ézsaiási hagyományokat örökített meg.

c) Teológiai jelentőségű utalások

Az ószövetségi Szentírás több alkalommal teológiai jelentőségű szövegösszefüggésben említi Kús földjét. A kor földrajzi ismereteinek megfelelően Kús a lakott föld legtávolabbi déli pontját jelentette (Ézs 11,11; Zof 2,11–12). A világot uraló perzsa király territóriumuma Eszt 1,1 és 8,9 szerint Indiától Kúsig terjedt. A világalalom azt jelenti, hogy a föld legvégső szegletén is tudnak a királyról és tisztelik őt. Az a gondolat, hogy a nagybirodalom ura egyszerre az egész földkerekség ura is, már az asszír királyideológiában is jelen van. Amikor az asszír uralkodó birodalmának nagyságával büszkélkedik, olyan nemzetek királyi ajándékait sorolja fel, akiről elődei még csak nem is hallottak, „melyeknek lakhelye távol van” (*ša ašaršu rūqu*).¹¹⁷ Amikor az Ószövetség arról beszél, hogy JHVH-nak Kús földjéről hozzák majd az adományokat, tulajdonképpen ezt a képzetet veszi alapul.

Érdekes példa ebből a szempontból Ézs 18,7 (ld. még Zsolt 68,32; Zof 3,10): „Abban az időben ajándékokat visz a Seregek Urának a szálás és sima arcú nép, és a félelmetes nép mely azon túl lakik, az erős és eltípró nemzet, amelynek földjét folyók szelik át, a Seregek JHVH-ja nevének helyére, a Sión hegyére.” Bár ezt a verset szokás úgy magyarázni, mint amely a kúsiták üdvösségéről, vagy kúsita prozelitizmusáról (JHVH-híthez való csatlakozásról) szól,¹¹⁸ a fenti párhuzamok egy másik értelmezési lehetőség felé irányítják figyelmünket. A Kús folyóvizein túl terjedő ország lakosai nem üdvösségük miatt mennek Jeruzsálembe. Ez az aktus a JHVH világ fölötti uralmának az elismerését fejezi ki. Mindössze annyit jelent, hogy a kúsiták is alá vannak vetve az egész föld Királyának, a Seregek JHVH-jának. A júdai olvasó számára pedig ez azt jelenti, hogy az ő Istene nem csupán egy kis vazallus ország Ura, nemzeti Istene, hanem az egész világ királya. A politikai siker garanciájának látott félelmetes, távoli, már-már istenített erővel felruházott idegen nép ilyen módon marad mégis nagyon emberi nemzet, Júda Istenének alávetett szolgája.

¹¹⁶ Vö. Ackroyd, P. R.: Isaiah 36–39: Structure and Function. In: uő: *Studies in the Religious Tradition of the Old Testament*. SCM Press, London 1987, 105–120.

¹¹⁷ Ennek a királyideológiának van teológiai párhuzama is olyan akkád nyelvű kompozíciókban, amelyek valamelyik mezopotámiai istennek a nagyságát oly módon hirdetik, hogy bemutatják a távoli országokból érkező adománylistákat. Vö. Dalley, S.: *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press, Oxford 1989, 287 (Erra és Isum eposz); Longman III, T.: *Fictional Akkadian Autobiography: A Generic and Comparative Study*. Eisenbrauns, Winona Lake 1991, 233–234., 239. (Marduk prófécia és a Dinasztikus prófécia). Az idegen országokban felállított asszír oltárok is ezt a képzetet erősítették.

¹¹⁸ Sadler: *Cushite*, 49., 53.

Másrészt a kúsita a teljesen idegen szinonimája is volt. Ámósz 9,7-ben ennek egy teológiailag szemléletes példáját találjuk: „Nem olyanok vagytok-e ti is nekem, Izráel fiai, mint a kúsiták fiai? – ezt mondja az ÚR. Nem hoztam-e föl Izráelt Egyiptomból, a filiszteusokat Kaftorból és Arámot Kírból?” 19. és kora 20. századi magyarázók ebben a szövegösszefüggésben Kúst gyakran a civilizálatlan világ példájának tekintették. De ahogy arra Sadler helyesen rámutat, ez a fajta megközelítés idegen nemcsak Ámósz könyvétől, hanem az Ószövetség kúsitákról alkotott általános képétől is.¹¹⁹ Ahhoz, hogy ennek a mondatnak az üzenetét megértsük, a könyv egészét kell figyelembe vennünk. Ámósz könyvének egyik retorikai szempontból lényeges eleme az, hogy megkérdőjelezi Izráel hamis biztonságérzetét, a kiválasztástudatából levont következtetéseit. Ám 1–2 idegen népek ellen szóló próféciai azt hivatottak szimbolizálni, hogy ahogyan az idegen népeket bűneik miatt megítéli Isten, úgy Izráel sem marad büntetlenül. Izráel egyedül vétkezett annyit, mint a nemzetek összesen.¹²⁰ Ám 3,2 szerint JHVH egyedül Izráelt „ismerte” (יָדַעַ) a föld népei közül, ezért bünteti meg őt minden bűnéért. A privilegizált státusz nemcsak előnyökkel jár, hanem felelősségteljesebb viszonyulást is igényel. Ám 9,7 ehhez a gondolathoz kapcsolódik: JHVH cselekedete önmagában véve még semmit nem árul el Izráel biztonságáról. Amiről ők korábban azt hitték, hogy az izráeli specifikum, ti. az Egyiptomból való kivonulás, most kiderül, hogy nem az. Arámot is JHVH hozta ki Kírból és a filiszteusokat is ő vezette a tengerpartra Kaftor szigetéről. A „nem olyanok vagytok-e ti is nekem, Izráel fiai, mint a kúsiták fiai?”-kérdés azt jelenti, hogy Izráel önmagában véve pontosan olyan nép, mint a világ bármely más népe, pl. a legtávolabb élő kúsiták. A kúsita tehát ebben az összefüggésben annyit jelent, mint „teljesen idegen”.¹²¹ Az idegenség érzését csak fokozzák ennek a nemzetnek a jól ismert fiziológiai specifikumai. Úgy, ahogy Ám 1–2 szerint az idegenek JHVH ítéletében részesültek különböző bűneik miatt, Ám 9,7–8 logikája alapján Izráel sem kerül el az igazságos felelősségre vonást. Etikái alapon szemlélve a dolgokat JHVH szemében ő is pontosan olyan, mint *bármelyik* más megítélt nemzet.

5. Következtetés

A „Kús” (כּוּשׁ) név több régiót jelölhet a bibliai nyelvhasználatban. A honfoglalás előtti kort és a kora királyság idejét ábrázoló ókori iratokban Kús (vagy Kusán) általában egy Júdatól délre elterülő térséget jelöl, amely szoros kapcsolatban állt Midiánnal. Más összefüggésben, és eredetileg talán egy másik helyesírás szerint Kús valószínűleg a kassziták által lakott mezopotámiai vidékre utalhatott (5Móz 10,8; Bír 3?). Legtöbbször Kús mégis az Egyiptomtól (Asszuántól) délre elterülő territóriumot jelenti. Az

¹¹⁹ Sadler: *Cushite*, 41–42.

¹²⁰ Izráel esetében hét bűnt sorol fel a szerző (Ám 2,6–8), míg a népeknél egyet-egyet. Vö. Balogh Csaba: JHVH szétléje. Idegen népekről szóló prófécia gyűjtemények az Ószövetség prófétái irodalmában. In: *Református Szemle* 100 (2007), 28.

¹²¹ A כּוּשׁ יִם, „kúsiták *fiai*” kifejezést Sadler megkülönbözteti a „kúsiták”-tól és azt állítja, hogy ez a terminus azon kúsita (afrikai) leszármazottakra utal, akik Kánaán térségében telepedtek le, azaz JHVH őket is felhozta Kús földjéről, ők is részesei voltak egy bizonyos „exodusznak”. Sadler valójában azonosítja a kúsiták fiait a midiánita kúsitákkal (Sadler: *Cushite*, 44–45., 81.). Ez a fogalmazásmód azonban aligha jogosít fel arra, hogy Ám 9,7-ből ilyen messzemenő következtetéseket vonjunk le. A „kúsiták fiai” még nem jelenti feltétlenül azt, hogy itt emigránsokról lenne szó. Továbbá, az exodusz gondolata csak az Ám 9,7 második felében válik egyértelművé, a filiszteusok és arámiak kapcsán. Az afrikai kúsiták és a midiánita kúsiták azonosítása pedig egyértelműen félrevezető.

Egyiptommal való kapcsolatok révén a kánaáni térség lakói már a Kr. e. 2. évezredtől közelebről is megismerkedtek a kúsitákkal. A legtöbb referenciával mégis a Kr. e. 8–7. századokban találkozunk, amikor Alsó- és Felső-Egyiptom kúsita fáraók fennhatósága alá kerül. Ebben az időszakban ennek az afrikai országnak a neve egyre gyakrabban jelenik meg a korabeli dokumentumokban, ezek között a Bibliában is. A 8. század második felében Júda szoros politikai kapcsolatot ápolt az afrikai országokkal, köztük a Núbiai dinasztiával is. A 7. században pedig Ezékiás király utóda, Manassé asszír vazallusként tevékenyen részt vett az Asszír Birodalom, ezen belül pedig Egyiptom és Kús világpolitikai viszonyainak alakításában. Így a 8–7. századi bibliai szövegek sok értékes történelmi információt szolgáltatnak erről a térségről. Az etnikai, földrajzi és történelmi jelentőségű utalások mellett több olyan bibliai perikópával is találkozunk, ahol Kús országának és népének felemlítése elsősorban nem történelmi, hanem valamilyen retorikus-teológiai célt szolgált. Ilyen szövegösszefüggésben a kúsiták mint a föld legtávolabbi népe jelennek meg. Azáltal, hogy a bibliai szerző ezt a nemzetet is úgy mutatja be, mint amely Izráel Istenének ajándékot hoz (pl. Ézs 18,7), elsősorban nem annak üdvösségéről beszél, hanem JHVH egész világ fölötti uralmát hirdeti.